

Basisrapportage archeologie 1

De Grauwert

Basisrapportage archeologie 1: De Grauwert

Gemeente Utrecht
Dienst Stadsontwikkeling

Basisrapportage archeologie 1

De Grauwert

Archeologisch onderzoek De Grauwert

Archeologisch onderzoek naar een laatmiddeleeuws omgracht complex

J.S. van der Kamp

Gemeente Utrecht Cultuurhistorie

Zwaansteeg 11

3511 VG Utrecht

telefoon 030 286 3990

februari 2004

Gemeente Utrecht
Dienst Stadsontwikkeling

Administratieve gegevens

Projectcode:

LR12

Locatie:

Sportpark Terweide, Hogeweide/ De Grauwert

Toponiem:

De Grauwert

Landelijke coördinaten:

354.264/ 243.745

Opdrachtgever:

Stedenbouw en Monumenten Utrecht

Uitvoerder:

Cultuurhistorie gemeente Utrecht

Dagelijkse leiding opgraving:

J.S. van der Kamp

Coördinator vanuit de gemeente:

H.L. Wynia

Uitvoering veldwerk:

Juni en september 1999

Documentatie:

Cultuurhistorie gemeente Utrecht

Zwaansteeg 11

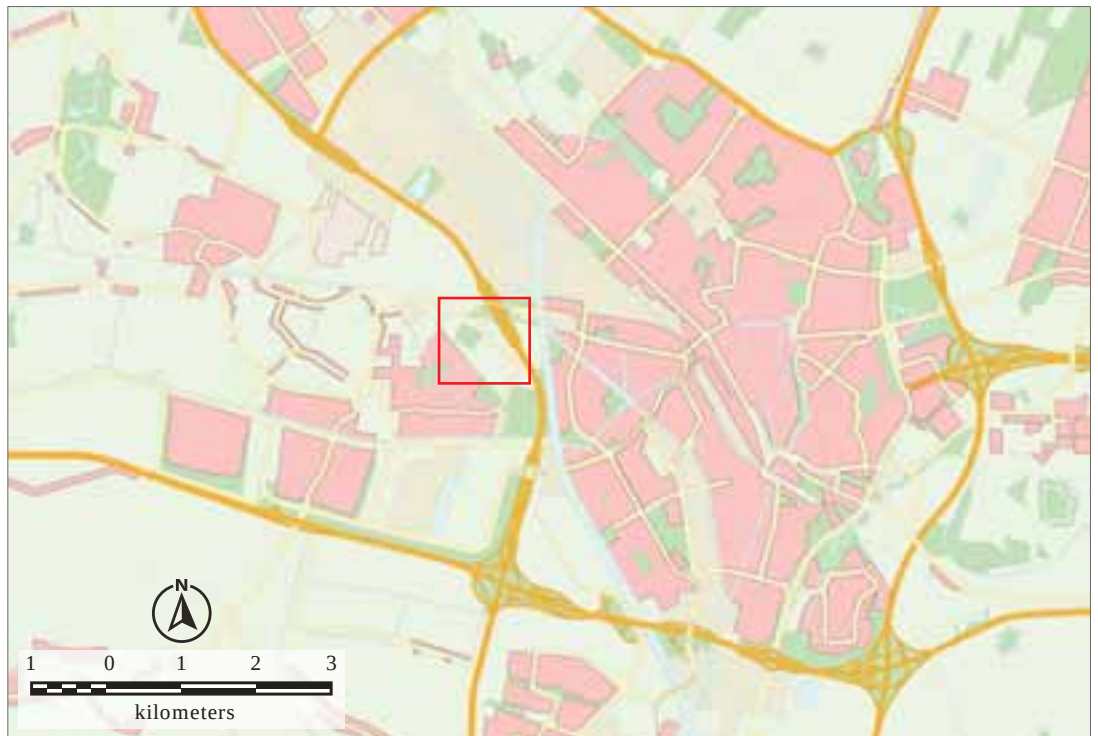
3511 VG Utrecht

Inhoud

Samenvatting	5
1 Inleiding	6
1.1 De archeologische inventarisatie Utrecht-Harmelen	6
1.2 De ontdekking van De Grauwert	6
1.3 De oppervlakte-weerstandsmeting van De Grauwert	7
1.4 Personeel	8
2 De fysisch-geografische en historische context	9
2.1 Bodemkundige ondergrond	9
2.2 Historische achtergrond	9
3 Doel van onderzoek en methode	14
3.1 Doelstelling van het proefonderzoek	14
3.2 Methode van proefonderzoek	14
Resultaten	
4 De bodemopbouw	17
5 Het proefonderzoek	18
5.1 De gracht rond het voorhof	18
5.2 Sporen op het voorhof	19
6 De opgraving	21
6.1 De gracht rond het voorhof	21
6.2 Sporen op het voorhof	21
7 De vondsten	22
7.1 Het aardewerk	22
7.2 De metalen voorwerpen	23
7.3 De bouwmaterialen en natuursteenfragmenten	24
7.4 Overig	24
Conclusies	25
Vondsten en documentatie	27
Literatuur	27
Colofon	28

afb. 1a

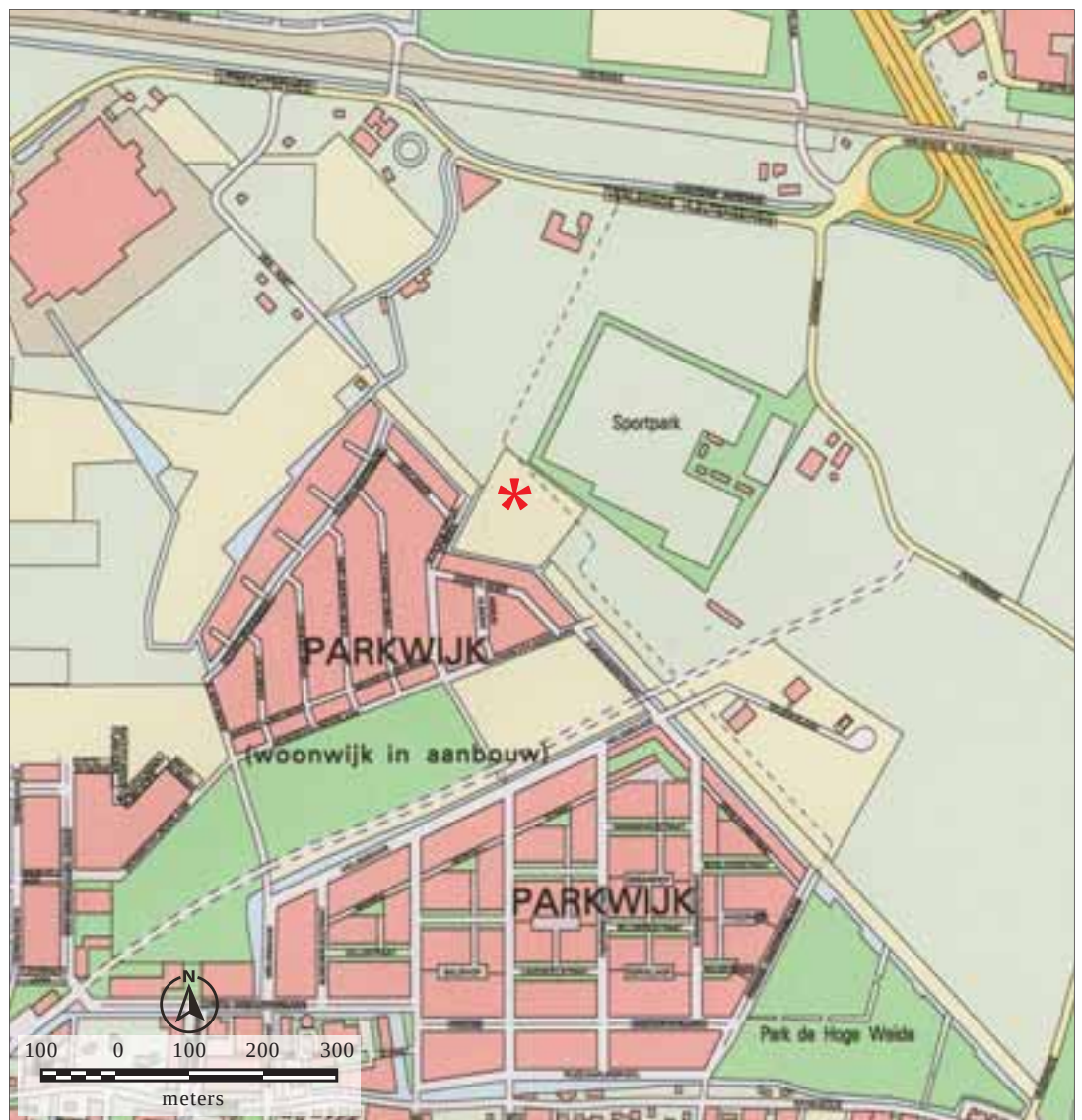
Ligging opgravings-
terrein
(stedelijk niveau)

afb. 1b

Ligging opgravings-
terrein; buurtniveau
(1b is uitsnede uit 1a)

De rode asterisk geeft
de opgravingslocatie
aan.

Samenvatting

Op het grondgebied van Utrecht en Vleuten-De Meern wordt sinds enkele jaren gewerkt aan de realisatie van de Leidsche Rijn, de grootste VINEX-locatie van Nederland. Als gevolg van de grootschalige bouwactiviteiten dreigt op veel plekken de vernietiging van het archeologische bodemarchief. Waar mogelijk worden de archeologische overblijfselen beschermd; in de overige gevallen volgt er een opgraving.

Eén van de archeologische monumenten is Park Grauwert, bedoeld om de restanten van een in oorsprong laatmiddeleeuws omgracht versterkt complex te beschermen. De Grauwert is één van de vele versterkte omgrachte woonplekken in de Leidsche Rijn. Deze bestonden uit kleine kastelen, woontorens, 'stenen kamers' en in steen opgetrokken boerderijen. Het grootste deel hiervan werd vanaf met name de dertiende eeuw aangelegd door leden van de ministerialen, een groep aanvankelijk onafhankelijke dienstlieden die vanaf de elfde eeuw door de Utrechtse bisschop werden ingeschakeld bij het uitoefenen van zijn wereldlijke macht. Al snel gingen deze ministerialen zich onafhankelijk van de bisschop opstellen en probeerden ze hun nieuw verworven positie tot uitdrukking te brengen door middel van de bouw van een versterkt complex. Voor de omgrachting van een dergelijk complex werd vaak gebruik gemaakt van de inmiddels dichtgeslibde restgeul van de Oude Rijn, die waarschijnlijk als een depressie in het landschap zichtbaar was.

De locatie van de Grauwert kwam pas aan het licht bij de bestudering van historische kaarten als voorbereiding op de archeologische inventarisatie tussen Utrecht en Harmelen in 1993. In 1994 volgde een oppervlakteweerstandsmeting en kleinschalig booronderzoek op het Grauwert-terrein, die de restgeul van de Oude Rijn met daarin een klein rond eiland aan het licht bracht. Op het kleine eiland moet het belangrijkste stenen gebouw van de Grauwert hebben gestaan, waarvan tijdens dit onderzoek mogelijke funderingsresten werden aangetroffen. In juni 1999 werden er twee sleuven gegraven ten westen van het eiland ten behoeve van diverse nutsvoorzieningen. Aangezien op deze plek een voorhof werd vermoed, dienden beide sleuven vooraf archeologisch onderzocht te worden.

Tijdens dit onderzoek, uitgevoerd door de sectie cultuurhistorie van de gemeente Utrecht, werden de zuidelijke, noordelijke en westelijke gracht rond het voorhof aangetroffen. Daarnaast werden er op het voorhof zelf vele sporen waargenomen, die getuigen van (bewonings?) activiteiten.

Het voorhof was zodanig groot, dat de zuidwesthoek buiten de reeds vastgestelde grenzen van het toekomstige archeologische monument kwam te liggen. Vanwege de reeds vergevorderde stedenbouwkundige plannen konden deze grenzen niet meer worden aangepast. Dit maakte een vervolgoopgraving van dit deel van het voorhof noodzakelijk, die werd uitgevoerd in september van dat jaar. De aangetroffen gracht, die in de toekomst grotendeels zal komen te liggen onder een ondiep gefundeerd huizenblok, werd niet afgewerkt. Op het voorhof werden tijdens de opgraving vele kuilen en paalkuilen aangetroffen. Zes paalkuilen vormen tezamen een 6-roedige hooiberg met een diameter van 9m, die vanwege het ontbreken van aardewerkscherven niet nader te dateren is.

Het oudste aardewerk dat werd aangetroffen dateert uit de twaalfde eeuw en is afkomstig uit sporen op het voorhof. Het is echter de vraag of er sprake is van een twaalfde-eeuwse oorsprong van de Grauwert of dat de aanwezigheid van deze oude sporen op deze plek op toeval berust. Het oudste aardewerk uit de vulling van de gracht rond het voorhof dateert uit de dertiende eeuw, wat overeenkomt met de oudste vermelding van de Grauwert in 1230. De oudste bouwmaterialen stammen uit de vroege veertiende eeuw, terwijl er rond 1400 een nieuwe bouwphase plaats gevonden lijkt te hebben. De aanwezigheid van diverse achttiende-eeuwse dakpannen en zelfs enkele negentiende-eeuwse voorwerpen toont aan dat tot in deze eeuwen op de Grauwert is gewoond. De sloopdatum is niet bekend.

Tot in de jaren '50 van de 20ste eeuw zou de opvallende percelering van de Grauwert gehandhaafd blijven, om pas als gevolg van de ruilverkaveling aan het einde van dat decennium na meer dan 700 jaar uit het landschap te verdwijnen. In het toekomstige park zullen op basis van de archeologische bevindingen de restgeul, het eiland en de omgrachting van het voorhof worden gevisualiseerd en krijgt de Grauwert na meer dan 40 jaar afwezigheid opnieuw zijn plek in het landschap terug.

1 Inleiding

In 1990 werd in de zogeheten Vierde Nota over Ruimtelijke Ordening Extra (afgekort VINEX) een aantal steden aangewezen, dat door middel van nieuwbouw het groeiende tekort aan woningen op diende te vangen. Het grootste project dat hier uit voortvloeide is die van de VINEX-locatie Leidsche Rijn, verspreid over het grondgebied van de gemeenten Utrecht en Vleuten-De Meern.

1.1 De archeologische inventarisatie Utrecht-Harmelen

In het gebied van de VINEX-locatie Leidsche Rijn, grotendeels gelegen op de stroomrug van de Oude Rijn, liggen diverse van oudsher bekende archeologische monumenten, waaronder een Romeins castellum en diverse middeleeuwse kasteelterreinen en ridderhofsteden. Vanwege de toekomstige bouwplannen ontstond er behoefte aan een gedetailleerder inzicht in de aanwezigheid van archeologische restanten in dit archeologisch potentieel rijk gebied. Vandaar dat Stichting RAAP (Regionaal Archeologisch Archiverings Project) in 1992 en 1993 in opdracht van de Archeologische Werkgemeenschap Nederland een uitgebreide archeologische inventarisatie in het gebied tussen Utrecht en Harmelen heeft uitgevoerd (Haarhuis en Graafstal, 1993). Hieruit bleek onder meer dat in dit gebied op veel grotere schaal belangrijke archeologische overblijfselen aanwezig waren dan tot op dat moment werd aangenomen. Er werden op basis van de eerste Aanvullende Archeologische Inventarisatie in totaal 60 terreinen geselecteerd voor een waarderend vervolgonderzoek. Uiteindelijk bleken

hiervan 36 terreinen in aanmerking te komen voor bepaalde beheersmaatregelen, waarvan een deel inmiddels is opgenomen in de 13 tot archeologisch monument verklaarde terreinen. De tijdens de inventarisatie geselecteerde archeologische plekken beslaan de periode van de Late Bronstijd tot en met de Late Middeleeuwen, maar vertonen een duidelijke concentratie in de periode Late IJzertijd/Romeinse tijd.

De RAAP-inventarisatie vormt de basis van waaruit de gemeenten Utrecht en Vleuten-De Meern sindsdien het archeologische bodemarchief hebben benaderd. In het Utrechtse deel van de Leidsche Rijn is de kennis die in deze archeologische inventarisatie is gebundeld, uitgebreid door middel van een gecombineerd fysisch geografisch/archeologisch boorprogramma en diverse uitgebreide proefsleufcampagnes. Daarnaast zijn er enkele archeologische plekken aangetroffen tijdens de aanleg van wegen en rioleringen. Dit alles leidde tot de ontdekking van diverse archeologische vindplaatsen die tijdens de campagne in 1993 niet waren opgemerkt, zoals de Romeinse weg ten westen van het castellum in De Meern.

1.2 De ontdekking van de Grauwert

De locatie van De Grauwert is pas tijdens het historische vooronderzoek voor de archeologische inventarisatie in 1993 aan het licht gekomen. Op verscheidene zeventiende en achttiende-eeuwse kaarten bleek een versterkt complex weergegeven, dat net als veel van de kastelen en ridderhofsteden in dit gebied was gesitueerd op de linkeroever van de op dat moment reeds verlande Oude Rijn. Deze restgeul vormde over grote afstand de westgrens van de Utrechtse

afb. 2

Detail van een kaart uit 1920 met een niet gerealiseerd plan van Berlage.

De percelering van de Grauwert is binnen de rode cirkel duidelijk zichtbaar. De lijn met de dubbele arcering geeft de ligging van de middeleeuwse restgeul van de Oude Rijn aan.

stadsvrijheid. Tot 1995 zou dit de grens van de stad Utrecht blijven en pas met de grenscorrectie van dat jaar kwam de Grauwert binnen de grenzen van de stad Utrecht te liggen (afb. 1).

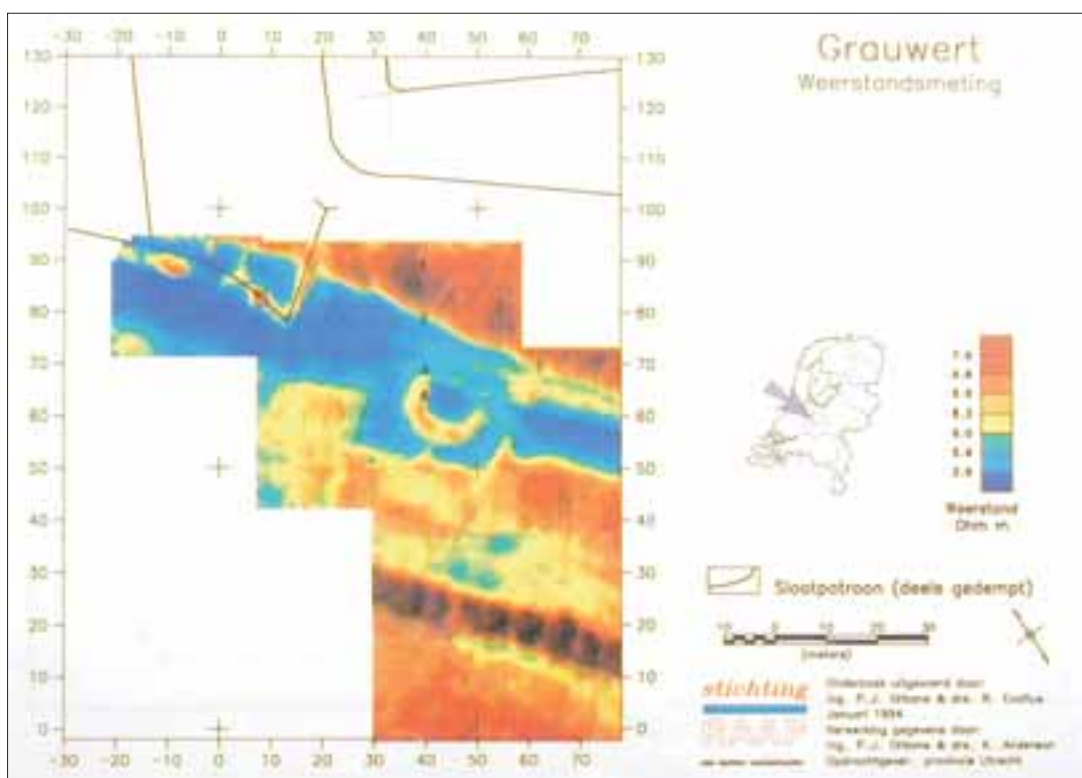
Na de ontdekking van de Grauwert op de historische kaarten bleek dat de percelering ervan tot aan de ruilverkaveling aan het einde van de jaren '50 van de 20ste eeuw tot in detail gehandhaafd was gebleven. Zo zien we bijvoorbeeld op een kaart uit 1920 het min of meer vierkante voorhof met in de noordoosthoek een klein vierkant perceel waarop het hoofdgebouw zal hebben gestaan (afb. 2). Het voorhof wordt aan de noord- en zuidzijde omgeven door twee zeer smalle percelen, die de restanten vormen van de ooit aanwezige grachten. Tevens zien we ten noordoosten van het Grauwert-terrein de toegangsweg nog duidelijk terugkomen in de percelering.

1.3 De oppervlakte-weerstandsmetingen van de Grauwert

Naar aanleiding van de lokalisering van de Grauwert in 1993 gaf de Dienst Ruimte en Groen van de provincie Utrecht de Stichting RAAP de opdracht een non-destructief geofysisch archeologisch onderzoek uit te voeren (Exaltus, 1994). Dit onderzoek had tot doel eventuele funderings- en grachtresten op te sporen. Allereerst werd er gepoogd met behulp van een twintigtal gatsboringen eventuele verschillen in geologische opbouw waar te nemen die een geofysisch onderzoek zinvol zouden maken. Op basis hiervan werd een gebied van 95 x 98m uit

gekozen dat met behulp van oppervlakteweerstandsmetingen werd onderzocht. Uiteindelijk bleek het noordoostelijke kwart van het totale Grauwertcomplex hier binnen te vallen. In de kaart die op basis van de weerstandsmetingen werd gemaakt, zien we de restgeul van de Oude Rijn duidelijk terugkomen als een donkerblauwe baan van lage weerstandswaarden (afb. 3). In deze restgeul ligt een (waarschijnlijk rond) eiland met een diameter van ca. 17m. Vanuit de restgeul lijkt een gracht te zijn gegraven die dit eiland aan de westzijde omsluit. Op dit punt lijkt een smalle band van hogere weerstandswaarden te duiden op het bestaan van een dam of brugconstructie, die het eiland verbond met het gebied ten westen ervan. Op basis van de weerstandsmetingen is niet aan te tonen of op deze plek een voorhof gezocht moet worden, al is het wel mogelijk dat de verbreding van de restgeul ten noorden van het eiland de aanzet van een omgrachting rond een voorhof vormt.

De bevindingen van het weerstandsmetingen-onderzoek werden vervolgens gecontroleerd door het zetten van vier boringen, waarvan er twee op het eiland waren gesitueerd. In deze beide laatste boringen werden kleine puindeeltjes aangetroffen, terwijl in de zuidelijkste van deze twee op 95cm diepte onder huidig maaiveld zelfs een ondoordringbare puinlaag werd aangeboord. Deze laag zou wel eens kunnen behoren tot een uitbraaksleuf van wat eens de muren van het in steen opgetrokken huis Grauwert waren.

afb. 3

Resultaten van de RAAP-weerstandsmetingen op het Grauwertterrein.

Bij weerstandsmetingen wordt de elektrische weerstand van de grond gemeten. De weerstand van de grond is sterk afhankelijk van de bodemstructuur en vochtgehalte. Een muur heeft door de dichte structuur en het weinige vocht een hoge weerstand. Een oude sloot of rivierloop heeft door het relatief hoge vochtgehalte een zeer lage weerstand.

Op de tekening is het verschil in weerstand duidelijk zichtbaar. In donker blauw (weinig weerstand) is de restgeul van de Oude Rijn zichtbaar. In het midden van de afbeelding is in deze geul een hoefijzervormige structuur te zien. Dit is een kunstmatig eiland waarin de funderingsresten van een toren zijn aangetroffen. De blauwe, vierkante, structuur ten westen van het eiland is vermoedelijk een gegraven gracht. De donker gekleurde band aan de onderzijde van de tekening is het tracé met de twee buizen die water van de Rijn naar de Kennemerland waterleiding duinen transporteren. (bron: RAAP-notitie 71, 10)

1.4 Personeel

In de zomer van 1999 werd er een opgraving van een deel van een Merovingische nederzetting (LR 8) uitgevoerd door de sectie Cultuurhistorie van de gemeente Utrecht. Eind mei kwam de melding binnen dat er ten behoeve van enkele nutsvoorzieningen twee sleuven getrokken zouden gaan worden over het voorhof van het 150m noordelijker gelegen Grauwert-complex. Vandaar dat van 2 juni tot en met 17 juni 1999 gelijktijdig met de opgraving LR 8 ook de tracés van de toekomstige nutsvoorzieningen over het Grauwert-terrein archeologisch werden onderzocht.

Het archeologisch onderzoek van de nutssleuven werd uitgevoerd door een wisselende bezetting bestaande uit G. Busé, R. van der Mark, S. Mooren, J. Bouwmeester en J. van der Kamp (opgravingsleider). De voorbereidingen werden getroffen door H. Wynia, die tevens gedurende het onderzoek de contacten met de betrokken partijen onderhield. Zowel de gemeentelijke fotodienst als ook de landmeetdienst boden de nodige ondersteuning in het veld.

Op basis van het archeologische onderzoek van de nutssleuven werd de ligging van de grachten rond het voorhof bepaald en kwam de grootte

van dit voorhof vast te staan. Vervolgens werd er geconcludeerd dat de zuidwest-hoek van het voorhof buiten de vastgestelde grenzen van het archeologische monument viel. Vanwege de op dat moment reeds vergevorderde stedenbouwkundige plannen bleek een bescherming van dit deel van het voorhof niet meer mogelijk. Dit gegeven maakt een definitieve opgraving van deze hoek van het Grauwert-terrein onontkoombaar. Deze opgraving, die plaats vond van 30 augustus tot en met 7 september 1999, werd uitgevoerd door S. Mooren, M. Hendriksen, H. Wynia en J. van der Kamp (opgravingsleider). Wederom verleende de gemeentelijke landmeetdienst daarbij de nodige ondersteuning.

Beide archeologische onderzoeken werden eind 1999 in technische zin uitgewerkt door R. van der Mark, terwijl deze rapportage werd geschreven in het najaar van 2000 door J. van der Kamp. De drie houten voorwerpen uit de gracht rond het voorhof werden onderzocht door P. van Rijn van BIAAX te Amsterdam. De metalen voorwerpen (inclusief de munten) van de opgraving werden gedetermineerd en zonodig geconserveerd door M. Hendriksen, terwijl het aardewerk werd gedetermineerd door R. van der Mark. De bouwmaterialen tenslotte werden onderzocht door bouwhistoricus B. Klück.

2 De fysisch-geografische en historische context

2.1 Bodemkundige ondergrond

Zoals de naam reeds doet vermoeden, is de VINEX-locatie Leidsche Rijn sterk verbonden met de Rijn, waarvan ooit de belangrijkste loop via het grondgebied van Utrecht en Vleuten-De Meern naar het westen liep. De Leidsche Rijn ligt dan ook grotendeels op de stroomrug van de Oude Rijn en voor een kleiner deel in de aangrenzende komgebieden. De Oude Rijn stroomrug is direct ten westen van Utrecht ca. 2km breed, om tussen Harmelen en Woerden te versmallen tot zo'n 1km. De Oude Rijn stroomrug is opgebouwd door drie riviersystemen, die ten oosten van Utrecht nog duidelijk van elkaar te onderscheiden zijn. Rond 3.600v.Chr. ontstaat de Oude Rijn als voortzetting van de Werkhovense stroomrug, terwijl vanaf de Bronstijd het Houtense stroomstelsel de Werkhovense vervangt. Vanaf de Vroege IJzertijd vormt tenslotte de Kromme Rijn de belangrijkste afvoer van de Rijn vanaf Wijk bij Duurstede en daarmee de leverancier van het water voor de Oude Rijn. In deze periode ontstaat echter tevens de Vecht als afvoer van het water uit de Kromme Rijn, waardoor de Oude Rijn waarschijnlijk aan betekenis verliest. Tot aan het afsterven van de Oude Rijn in de 12de eeuw vormt de Kromme Rijn de belangrijkste waterleverancier van het Oude Rijn-stelsel.

De Oude Rijn, die tussen Utrecht en Harmelen nog sterker meandert dan de Kromme Rijn, dankt zijn naam mogelijk aan het feit dat deze rivier in de Middeleeuwen minder water vervoerde en dus slechter bevaarbaar was dan de Kromme Rijn. In veel opzichten was deze tak van de Rijn 'ouder' dan zijn tijdgenoten Kromme Rijn en Vecht. Ondanks dat bleef de Oude Rijn een belangrijke handelsweg en waarschijnlijk was hij in ieder geval in de late achtste eeuw nog over de volle lengte bevaarbaar en was het mogelijk om vanaf de Noordzee via Utrecht en Dorestad (Wijk bij Duurstede) tot in Duitsland te varen.

Met de afdamming van de Kromme Rijn bij Wijk bij Duurstede in het eerste kwart van de twaalfde eeuw (mogelijk in 1122 n.Chr.¹) valt eveneens het doek voor de Oude Rijn. Dit blijkt onder meer uit C-14 dateringen van afzettingsmateriaal, waaruit naar voren komt dat er tot vlak na het midden van de twaalfde eeuw een rivier heeft bestaan in de stroomgordel van de Oude Rijn. Op de geomorfogenetische kaart van zuid-Utrecht is de sterk meanderende restgeul van de Oude Rijn duidelijk herkenbaar en vormt min

of meer de bevroren toestand ten tijde van de afdamming van de kromme Rijn in 1122. Tussen Utrecht en Harmelen liggen er thans enkele weteringen in deze dichtgeslibde restgeul; tussen Harmelen en Woerden bevat de stroomrug nog een watervoerende restgeul, die nog steeds onder de naam Oude Rijn zijn weg vervolgt.

2.2 Historische achtergrond

De vroegste bewoningssporen op de stroomrug van de Oude Rijn (binnen de begrenzing van de VINEX-locatie) kwamen aan het licht tijdens de inventarisatie in 1993 en dateren uit de Midden tot Late Bronstijd (1800-800 v.Chr.). Ook uit de daarop volgende IJzertijdperiode werden sporen aangetroffen, alhoewel pas in de Romeinse periode een sterke toename van het aantal bewoningsplekken valt waar te nemen.

Zoals voor geheel Nederland geldt voor de stroomrug van de Oude Rijn dat de Vroege Middeleeuwen een onbekende periode vormen, die wordt gekenmerkt door een algehele bevolkingsteruggang en een grotere mate van zelfvoorziening. Slechts één van de vondstplekken van de inventarisatie kan aan de Merovingische periode (ca. 500- 750 n.Chr.) worden toegeschreven. In de daarop volgende Karolingische periode (ca. 750-1000 n.Chr.) zien we een toename van het aantal vindplaatsen binnen de Leidsche Rijn. Er werden zes nederzettingsterreinen toegeschreven aan dit laatste deel van de Vroege Middeleeuwen, die grotendeels in de westelijke helft van de Leidsche Rijn zijn gesitueerd.

In de Vroege Middeleeuwen heeft het natuurlijke reliëf van de stroomrug waarschijnlijk tot een duidelijke tweedeling in het agrarische landgebruik geleid. Op de hogere delen was het bouwland te vinden, terwijl de lagere delen van de stroomrug en de aangrenzende komgebieden tot gemeenschappelijk gebruikte weidegronden werden getransformeerd, waaronder de Vleuterweide (Vleuten-De Meern) en de Lage Weide (Utrecht). Het in domeinen verdeelde land was in bezit van de Merovingische koningen, die het in 723 n.Chr. aan de Utrechtse kerk schonken. De Utrechtse bisschop gaf vervolgens de grond in bruikleen aan kloosters, kapittels of leenmannen. Ten behoeve van de exploitatie van de omvangrijke en vaak verspreid liggende bezittingen ontstond in de negende eeuw het hofstelsel. Pacht en belasting verschuldigd door de horige boeren werden daarbij geïnd in de vorm van een deel van de oogst en hand- en span diensten. Centrale hoven vormden daarbij het middelpunt van dit agrarische stelsel. Karakteristiek voor dit hofstelsel is het voorkomen van de typische - vaak nog steeds herkenbare - grote,

¹ _____
Voor een discussie over de plek van afdamming en de datering daarvan, zie Berendsen 1982, p. 164-165.

afb 4.

De restgeul van de Oude Rijn in 1936. De geul is duidelijk als kronkelige lijn in het landschap zichtbaar. Rechtsboven op de foto is de oprijlaan naar de Grauwert duidelijk te zien. Het kleine rondje midden boven is het eilandje Den Hoet.

onregelmatige blokverkaveling. In het gebied van de Leidsche Rijn zijn twee hoven bekend: het vermoedelijk in de elfde eeuw ontstane Hof van Alendorp en het twaalfde-eeuwse Hof ter Weyde van de Johannieters.

Onze kennis van het Leidsche Rijn-gebied in de Late Middeleeuwen (ca. 1050-1500 n.Chr.) is mede door het bestaan van historische bronnen veel uitgebreider dan die van alle voorafgaande perioden. Twee hoofdontwikkelingen zijn bepalend voor de laat-middeleeuwse bewoning ten westen van Utrecht. Het belangrijkste kenmerk van de bewoning buiten de stroomrug zijn de vele nieuwe ontginningen. In de tiende en elfde

eeuw hadden de bewoners van de Oude Rijn stroomrug langzaam maar zeker alle gronden op deze stroomrug in cultuur gebracht. Door de bevolkingstoename die vanaf de 11de eeuw inzette, ontstond er echter behoefte aan meer landbouwgrond, als gevolg waarvan deze bevolking als eerste de kleine kommen tussen de stroomruggen in cultuur bracht. De ontginningen werden echter pas op grote schaal uitgevoerd nadat de Utrechtse bisschop vanaf de elfde eeuw daartoe opdracht gaf. Deze zogenaamde cope-ontginningen besloegen soms de rand van de stroomrug, maar bestonden meestal grotendeels uit de minder toegankelijke veengebieden aan beide zijden van de stroomruggen. De percelen

lagen haaks op een natuurlijk of gegraven water, dat zorgde voor de nodige afwatering. De bisschop van Utrecht gaf grote stukken land in leen aan een leenheer of klooster die op hun beurt een groep kolonisten aantrokken, die vervolgens de eigenlijke ontginning uitvoerden en eigenaar van het land werden. Als tegenprestatie betaalden deze kolonisten de tienden-belasting. De cope-ontginningen bestonden uit langgerekte kavels van 1250/1300m bij 110/115m, waarbij de boerderijen op de kop van de percelen waren gesitueerd.

Het opvallendste kenmerk van de bewoning op de stroomrug van de Oude Rijn is het ontstaan van vele kleine kastelen, ridderhofsteden en versterkte boerderijen vanaf de twaalfde eeuw. Een ridderhofstad was de woonplek van een riddersmatige en bestond uit een versterkte woning (vaak een woontoren) met erf en was meestal voorzien van een omgrachting.

De eerste kastelen in de provincie Utrecht werden gebouwd door de Utrechtse bisschop. De bisschoppen, benoemd door de keizer van het Duitse Rijk waartoe Nederland in deze periode behoorde, werden namelijk steeds nauwer betrokken bij de wereldlijke macht. De Duitse keizers zagen zich geconfronteerd met een grote bedreiging in de vorm van de rijksadel, de machtige families die in bezit en aanzien niet veel onderdeden voor de keizerlijke familie en zich steeds vaker onafhankelijk van de keizer opstelden. Keizer Otto I (936-973) begon met een nieuwe politiek waarbij de kerk werd in-

geschakeld in het wereldlijk bestuur. De door de keizer benoemde bisschoppen, die geen dynastie konden stichten, werden benoemd tot rijksgraaf, waardoor ze feitelijk werden tot ambtenaren die het keizerlijk gezag vertegenwoordigden in het hun toebedeelde gebied.

In de elfde eeuw was de Utrechtse bisschop door dit zogenaamde Ottoonse stelsel een machtig heer geworden over het Nedersticht (globaal de huidige provincie Utrecht) en het Oversticht (de huidige provincies Overijssel, Drenthe en een deel van Groningen). De Utrechtse bisschop begon direct de macht van de oudste adellijke geslachten te verminderen, als gevolg waarvan na 1300 een groot deel van deze hoge adel in Utrecht was uitgestorven of weggetrokken. De bisschop consolideerde vanaf het einde van de twaalfde eeuw zijn invloed door de bouw van kastelen langs de grenzen van het Sticht.

Bij het verstevigen van zijn macht maakte de bisschop vanaf de elfde eeuw gebruik van een groep nieuwkomers, de ministerialen. In het verleden was gebleken dat de vazallen aan wie de bisschop land te leen had gegeven, vaak te machtig werden en zich te onafhankelijk gingen gedragen. De ministerialen waren onvrije dienstlieden die aanvankelijk huishoudelijke taken verrichtten voor de bisschop, maar later bestuurs- en beheersfuncties vervulden, dit laatste met name op de bisschoppelijke domeinen. De onvrije ministerialen gingen zich in de loop van de twaalfde eeuw echter eveneens steeds zelfstandiger gedragen en begonnen vanaf (met name het midden van) de dertiende

afb. 5

Detail van de kaart van de Utrechtse Stadsvrijheid van C. Specht uit 1696. Het noorden bevindt zich aan de linkzijde van de kaart. Op deze kaart is, naast de Grouwert, ook de oprijlaan, met aan weerszijden bomen, aan de overzijde van de restgeul van de Oude Rijn zichtbaar.

eeuw steeds vaker hun eigen versterkte hofsteden te bouwen. Hiertoe werden ze aangemoedigd en ondersteund door de graven van Gelre en Holland, die hiermee hun invloed in het Nedersticht probeerden te vergroten. Deze laatste maakte onder andere kasteel Den Ham tot één van zijn lenen. Naast deze beide graven slaagden ook enkele machtige Utrechtse families erin om zeggenschap te krijgen over een flink aantal kastelen in het Nedersticht, waarvan het geslacht Van Zuylen wel de bekendste is. De kastelen Nijvelt, Harmelen en de Haar te Haarzuilens behoorden onder meer tot zijn eigendom.

De aanwezigheid van de vele kastelen, ridderhofsteden en omgrachte boerderijen in het Nedersticht vormde voor de bisschop een doorn in het oog en een belemmering bij het uitoefenen van zijn wereldlijk gezag. De Utrechtse bisschop zocht daarom steeds vaker samenwerking met de afzonderlijke steden in zijn territorium met als doel de bouw van nieuwe versterkingen te voorkomen. Tegelijkertijd probeerde hij de kasteelheren van de reeds bestaande kastelen en ridderhofsteden door middel van allerlei privileges als vrijstelling van belasting aan zich te binden. Uit 1352 stamt een ons bekende akte waarin de bisschop en de stad Utrecht overeenkwamen het bouwen van bedreigend geachte burchten of andere versterkingen in het Nedersticht desnoods met wapengeweld tegen te gaan.

Toch was de belangrijkste functie van de vele kastelen en versterkte woontorens niet gelegen in het tarten van de bisschoppelijke macht. Ze boden de nieuwe ministerialen weliswaar bescherming tegen aanvallen van een boze bisschop, plunderende huursoldaten of een wraakzuchtige naburige kasteelbezitter, maar bovenal echter dienden de kastelen en hofsteden de bezitters de broodnodige status te verlenen, wat vooral gegolden zal hebben voor de kleinste versterkte huizen en boerderijen, waarvan de defensieve waarde gering was. Ook rijke boeren - nakomelingen van ontginners uit de elfde en twaalfde eeuw - konden zo hun vooraanstaande positie tot uitdrukking brengen.

De Grauwert buiten beschouwing gelaten, zijn er in het gebied van de Leidsche Rijn zes kastelen/ridderhofsteden (Voorn, Den Engh, Huis ter Vleuten, Nijvelt, Bottestein, Zuilenvelt), twee omgrachte boerderijen (Tjepma, Het Oude Klooster) en twee omgrachte 'stenen kamers' met een niet omgrachte boerderij daarnaast (Den Hoet, Goedenburch) gesitueerd. Al deze versterkte complexen liggen buiten de Utrechtse stadsvrijheid; daarbinnen vinden we geen versterkingen, aangezien deze uiteraard niet zouden worden geduld door de stad. De grens van de Utrechtse stadsvrijheid wordt aan deze westkant over een lang traject gevormd door de restgeul van de Oude Rijn en drie van de vier versterkte complexen langs de grens van de

afb. 6

Luchtfoto van het opgravingsgebied langs de Hogeweide (Het noorden min of meer links van de foto) Ten oosten van het opgravingssterrein bevindt zich de A2. Helemaal bovenaan de foto is het Amsterdam-Rijnkanaal zichtbaar.

Foto:
Fotodienst Gemeente
Utrecht

Utrechtse stadsvrijheid maken dan ook gebruik van deze waterloop, waaronder een kasteel (Voorn), een omgracht steenhuis met boerderij (Den Hoet) en de Grauwert. De zandige ondergrond van de stroomrug vormde een stevige basis voor de woontorens en de al dan niet dichtgeslibde restgeul fungeerde als een ideaal uitgangspunt bij de aanleg van de bijbehorende omgrachting.

Uit de historische bronnen is weinig bekend over het versterkte huis Grauwert, dat voor het eerst wordt genoemd in 1230² en vóór 1453 bekend stond als Hof ter Weyde. In deze dertiende eeuw is de Grauwert een leen van de proosdij van Oudmunster en bestaat uit een huis en zes morgen tiend- en tijnsvrij land met het gerecht en is in het bezit van het geslacht Van der Weyde.

In 1453 doet Dirk van der Weyde afstand ten gunste van Adriaan Grauwert, wiens naam deze versterkte woonplaats vanaf dat moment zou dragen. In 1567 wordt de Grauwert beschreven

als een 'seker stuck leengoets, groot veerthien merghen min ofte meer' (Maris, 1956, nr. 403). Op achttiende-eeuwse kaarten wordt de Grauwert nog afgebeeld; de definitieve sloopdatum is niet bekend.

Op de kaart van C. Specht uit 1696 wordt de Grauwert afgebeeld bestaande uit een voorhof met een omgrachting en een vierkante structuur in de noordoost-hoek hiervan (afb. 5). Op deze kaart is niet te zien of met deze vierkante structuur - die tegen de inmiddels dichtgeslibde restgeul aan ligt - een perceel, een binnenste omgrachting of een gebouw wordt aangeduid. Op het voorhof beeldt Specht een boomgaard af, die een concentratie vertoont in de westelijke helft van het terrein. In de noordoost-hoek vinden we een lange, door bomen geflankeerde toegangsweg, die het complex bereikbaar maakte vanaf de stadswetering. Deze toegangsweg is het enige element van de Grauwert dat tot op de dag van vandaag zichtbaar is gebleven in de percelering (afb. 6).

3 Doel en methode van het onderzoek

3.1 Doelstelling van proefonderzoek en opgraving

Alhoewel wenselijk konden de water- en Remuleidingen (stadsverwarming) die over het vermoedelijke Grauwertterrein waren gepland, niet meer op een andere plek worden gesitueerd. Het was overduidelijk dat er een grote kans bestond dat bij het aanleggen van deze leidingen grote schade toegebracht zou worden aan eventueel op deze plek aanwezige archeologische resten. Het proefsleuvenonderzoek van juni 1999 had dan ook allereerst tot doel de tracés van beide leidingen te controleren op de aanwezigheid van archeologische sporen en deze bij het daadwerkelijke bestaan ervan te documenteren en te onderzoeken. Bovendien stond er direct ten oosten van de oostelijke sleuf nog eens een 5,5m brede strook aan diverse kabels en leidingen gepland. Er moest dus bovendien worden onderzocht of er op deze plek archeologische sporen aanwezig waren, die een omlegging van deze kabels en leidingen buiten het Grauwertterrein om wenselijk maakten. Daarnaast is er van de situatie gebruik gemaakt om door middel van een vierde sleuf de exacte westelijke begrenzing van het voorhof te bepalen, om zodoende de juistheid van de op dat moment reeds vastgestelde begrenzing van het archeologische monument Park Grauwert te controleren en wanneer nodig archeologische sporen daarbuiten op te graven. Deze laatste sleuf werd bovendien zodanig ver doorgetrokken in westelijke richting dat tevens het bestaan van archeologische sporen buiten het voorhof werd onderzocht.

Deze praktische doelstelling ging gepaard met een aantal specifiekere archeologische vragen. Waren de zeventiende- en achttiende-eeuwse kaarten correct in hun weergave van een voorhof bij de Grauwert? Zo ja, waar lag dit voorhof precies en wat was de omvang ervan? Waren er in de proefsleuven over dit eventuele voorhof sporen te vinden die een aanwijzing bevatten omtrent het gebruik van het voorhof? Daarnaast diende er meer duidelijkheid geschapen te worden in de datering van het complex. Komen de archeologische sporen overeen met de eerste vermelding in de vroege 13de eeuw en wat kunnen we zeggen over de einddatering van het complex? Gezien het voorkomen van de Grauwert op achttiende-eeuwse kaarten zouden er resten uit deze eeuw moeten worden aangetroffen.

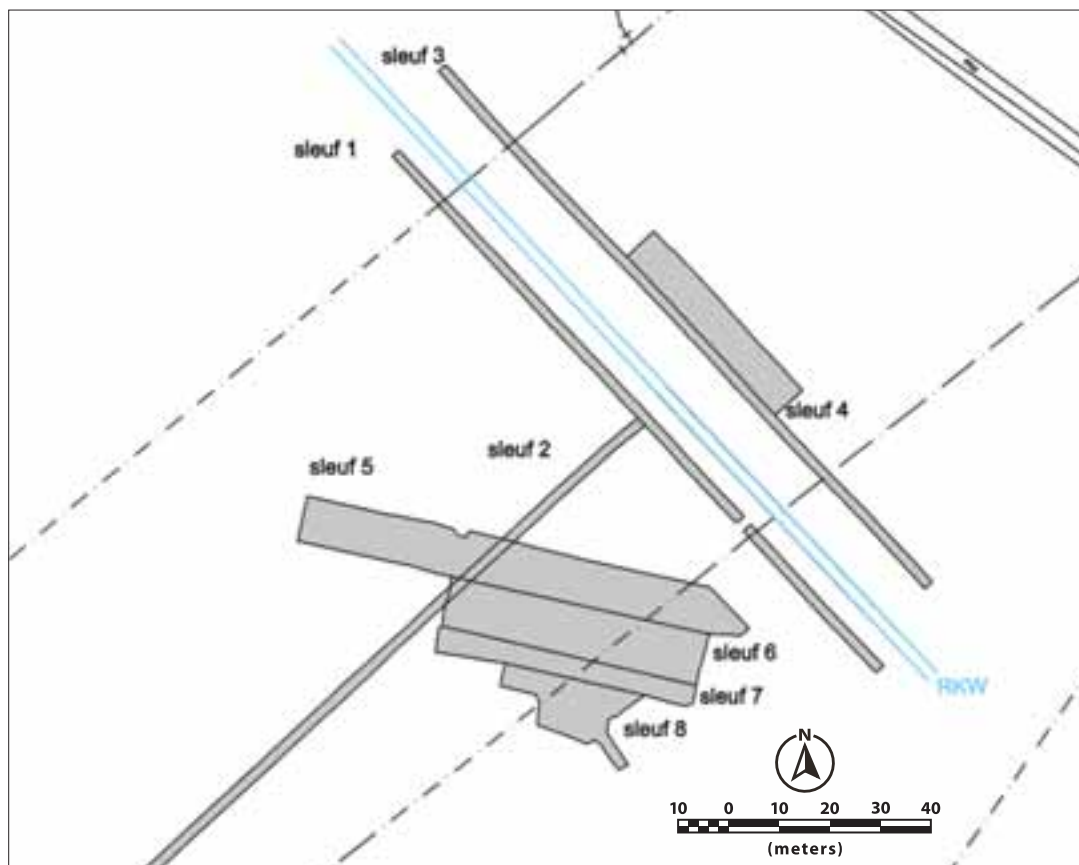
De definitieve opgraving van de zuidwest-hoek van het voorhof in september 1999 had eveneens allereerst tot doel archeologische sporen te on-

derzoeken en te documenteren in verband met een onvermijdelijke vernietiging ervan door de toekomstige bouwactiviteiten. Tijdens deze opgraving kon de juistheid van de op basis van het proefsleuvenonderzoek gereconstrueerde grachtenloop worden gecontroleerd. Daarnaast kon vanwege de grotere opgegraven oppervlakte een grotere hoeveelheid schervenmateriaal worden verwacht, op basis waarvan mogelijk een exactere en beter gefundeerde datering opgesteld zou kunnen worden. Daarnaast werd er tijdens deze opgraving een aanzienlijk deel van het voorhof binnen de omgrachting opgegraven, waardoor er mogelijk meer te zeggen zou zijn over het gebruik er van. In nagenoeg alle literatuur over de Grauwert wordt dit versterkte complex namelijk getypeerd als een boerderij (Wttewaai, 1994, 159, Olde Meierink, 1995, 551). Afgezien van de twee in paragraaf 2.2 vermelde historische beschrijvingen is er echter verder niets bekend over de uiterlijke verschijningsvorm en de functie van de Grauwert.

Als laatste onderdeel van de doelstelling van beide onderzoeken dient hier vermeld te worden het verzamelen van de vele aanwijzingen voor de inrichting van het Grauwertterrein in verband met het toekomstige ontwerp van het archeologische Park Grauwert, dat op deze plek zal verschijnen. Door middel van de aanleg van dit park zullen de archeologische resten van de Grauwert worden beschermd. Daarnaast zullen de hoofdbestanddelen van de Grauwert in dit park worden gevisualiseerd, ten einde een historische component toe te voegen aan de grootschalige nieuwbouw van de Leidsche Rijn.

3.2 Methode van proefonderzoek en opgraving

Bij het eerste onderzoek werd de ligging van de sleuven grotendeels bepaald door het reeds vastgestelde tracé van de toekomstige nutsvoorzieningen (afb. 7). Dit tracé was op zijn beurt weer gekoppeld aan de zgn. Rijn-Kennemerland Waterleiding (afgekort RKW), die het voorhof van de Grauwert doorsnijdt. Deze waterleiding, aangelegd in de jaren '50 van de 20ste eeuw, bestaat uit twee naast elkaar gelegen leidingen met een diameter van 1,2m. Vanwege het gevaar van beschadiging mag er normaal gesproken geen grondverzet plaatsvinden binnen een afstand van 10m van het hart van deze waterleiding, zodat een strook van 20m breedte niet toegankelijk is voor onderzoek. Voor de sleuf ten behoeve van een dubbele waterleiding die moet worden aangelegd ten westen van de RKW werd een uitzondering gemaakt. Deze sleuf, parallel aan de RKW, kwam te liggen tussen de 5 en 7m van het hart ervan. Deze sleuf werd tijdens het eerste archeologische onderzoek als eerste aan-

afb.7

Sleuvenoverzicht LR 12. De sleuven 1, 2, 3 en 4 zijn gegraven bij het proefonderzoek. De sleuven 5, 6, 7 en 8 zijn gegraven bij het vervolgonderzoek. De dubbele lijn met de letters RKW geeft de ligging van de twee grote buizen voor het transport van water uit de Rijn naar de Kennemerland waterleiding duinen aan.

gelegd. Nadat in deze sleuf zowel de noordelijke als ook de zuidelijke gracht rond het voorhof was waargenomen, werd er besloten haaks op deze eerste sleuf een tweede sleuf aan te leggen. Dit gebeurde in de hoop hiermee eveneens de westelijke gracht van het voorhof te lokaliseren en zodoende de juistheid van de inmiddels vastgestelde grenzen van het archeologische monument vast te stellen.

Ten oosten van de RKW werd op een afstand van 10 tot 12m vanuit het hart een sleuf aangelegd ten behoeve van twee leidingen van de Remu-stadsverwarming. Op deze plek werd uiteindelijk de derde sleuf van het archeologische proefonderzoek aangelegd. In het stedenbouwkundige ontwerp was bovendien direct ten oosten van deze Remu-leidingen een strook van 5,5m breedte gereserveerd voor overige nutsvoorzieningen als electriciteits- en telefoonkabels. In de aangrenzende sleuf 3 kwam echter een grote hoeveelheid archeologische sporen aan het licht, die deed vermoeden dat bij de aanleg van deze kabels een onacceptabele mate van verstoring van de archeologische sporen zou plaatsvinden. Om dit vermoeden te staven werd het centrale gedeelte van sleuf 3 uitgebreid met een 7,5m brede sleuf. Het vlak van deze sleuf 4, met een lengte van ca. 43m, werd aangelegd zo dicht mogelijk onder de bouwvoor, met als doel eventuele archeologische sporen zo min mogelijk schade toe te brengen. Reeds op

dit hoge niveau waren er vele archeologische sporen zichtbaar, zodat er werd besloten geen dieper vlak aan te leggen. In tegenstelling tot de dubbele waterleiding en de Remu-leidingen kon vanwege de archeologische bevindingen in sleuf 4 het tracé van deze 5,5m brede strook met nutsvoorzieningen uiteindelijk zodanig worden aangepast dat deze buiten het archeologische monument kwam te liggen.

Vanwege de geplande leidingen dienden de archeologische sporen in sleuf 1 en 3 volledig afgewerkt te worden. Voor de sleuven 2 en 4 gold daarentegen dat na het tekenen van de vlakken en het verzamelen van de vlakvondsten de sleuven werden dichtgegooid, aangezien op deze plekken geen vernietiging van de sporen dreigde. In het geval van sleuf 4 is daarbij een uitzondering gemaakt voor een vijftiende-eeuwse afvalkuil vol met aardewerk, die reeds voor de helft afgewerkt diende te worden in sleuf 3. Vanwege deze gedeeltelijke vernietiging van de afvalkuil en de wens een zo compleet mogelijk beeld te verkrijgen van het weggegooid huisraad werd besloten ook de niet bedreigde helft van de kuil af te werken.

In sleuf 1 werd een profiel gezet over zowel de zuidelijke als ook de noordelijke gracht, die bovendien volledig machinaal werden uitgeschaafd. In sleuf 3 werden de beide grachten rond het voorhof machinaal afgewerkt tot een diepte van ca. 0,00 NAP, aangezien de onder-

afb. 8

*Proefsleuf 1 richting het
zuidoosten.*

kant van de Remu-leidingen 10cm hoger kwam te liggen. Zodoende kon het onderste gedeelte van de grachtvulling ongestoord blijven. In sleuf 2 werd met behulp van tien boringen een idee verkregen van de diepte en het profiel van deze gracht aan de westzijde van het voorhof. In totaal werden er gedurende dit proefonderzoek 62 spoornummers en 48 vondstnummers uitgedeeld. Er werden geen grondmonsters genomen, maar wel twee mortelmonsters uit twee sporen in sleuf 4.

Na de lokalisering van de gracht rond het voorhof van de Grauwert werd geconstateerd dat de reeds vastgestelde begrenzing van het toekomstige archeologische monument 'Park Grauwert' niet geheel voldeed. Deze begrenzing, bepaald aan de hand van de bevindingen van het weerstandsmetingenonderzoek van RAAP, bood geen bescherming aan de zuidwestelijke hoek van het voorhof. Gezien de op dat moment reeds vergevorderde stedenbouwkundige plannen, kon de begrenzing van het monument niet meer worden aangepast, zodat een integrale opgra-

ving van dit deel van het voorhof moest worden uitgevoerd. Dit gebeurde in september 1999. Nadat de landmeetkundige dienst van de gemeente de westelijke begrenzing van het archeologische monument had uitgezet, werden daarom 4 parallelle sleuven aangelegd. Deze sleuf 5 tot en met 8 besloegen een driehoekig terrein met een max. lengte van 90m en een max. breedte van 39m. De totale oppervlakte van deze vier sleuven bedroeg ca. 0,2ha. Afgezien van de gracht rond het voorhof werden alle sporen tijdens dit onderzoek afgewerkt. Aangezien de gracht in de toekomstige nieuwbouwwijk zal komen te liggen onder een niet-onderkelderd huizenblok, werd besloten de schade toegebracht aan de gracht zo beperkt mogelijk te houden.

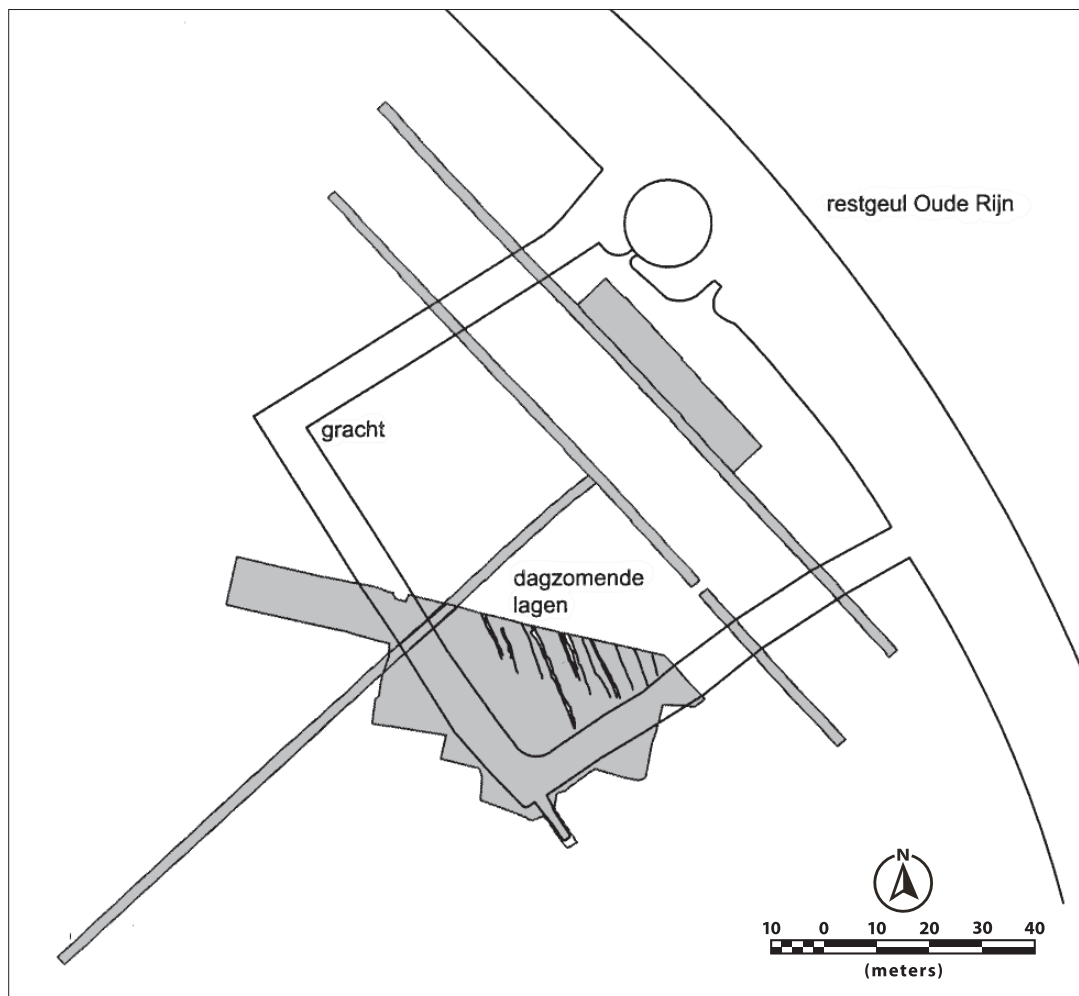
Er werden drie profielen over de gracht gedocumenteerd. Daarnaast werd in de zuidoost-hoek van de opgraving een 6m brede strook van de gracht afgewerkt in verband met een hier geplande waterpartij. Er werden tijdens deze opgraving 26 spoornummers en 30 vondstnummers uitgedeeld.

4. De bodemopbouw

De percelen waarop de Grauwert is gelegen, zijn in het verleden vaak in gebruik geweest als weiland; op het moment van de opgraving dienden ze echter als maisland. Dit deed reeds vermoeden dat de percelen met enige regelmaat geploegd zouden kunnen zijn, waarvan inderdaad sporen werden aangetroffen. Behalve deze recente verstoring had de Oude Rijn zelf ook eventuele archeologische sporen opgeruimd. Het opgravingsterrein ligt namelijk in een binnenbocht van de Oude Rijn. Aangezien meanderende rivieren de neiging hebben zich in bochten naar buiten toe te verplaatsen, viel te verwachten dat op de plek van het opgravingsterrein ooit de Oude Rijn gestroomd heeft. Met welke snelheid de Oude Rijn zijn loop heeft verlegd, is vooralsnog niet exact vast te stellen, maar te verwachten viel dat er op het opgravingsterrein geen archeologische sporen van de zuidelijker gelegen vroeg-middeleeuwse nederzetting meer aanwezig waren. Tijdens de opgraving van de zuidwest-hoek van het voorhof bleek de bodem inderdaad te bestaan uit vele dagzomende lagen (afb. 9). Deze dagzomen, die bestaan uit zavel, zand en een enkel smal kleibaantje, hebben een

NNW-ZZO oriëntatie, die overeenkomt met die van de restgeul. Kortom, het voorhof is volledig gelegen op de dagzomende oeverafzettingen die de Oude Rijn in de eeuwen voor haar afsterven in de twaalfde eeuw heeft gedeponneerd op deze plek.

De dikte van de uit zavel bestaande bouwvoor verschilde per sleuf en lag tussen de 40 en 65cm. In de meeste sleuven bedroeg de dikte van de bouwvoor echter zo'n 40cm. Van sleuf 3 werden grote delen van het westelijke profiel gedocumenteerd. Aangezien dit profiel qua oriëntatie schuin op de dagzomende lagen stond en de bouwvoor direct op de dagzomende lagen was gelegen, was het niet mogelijk een uniform beeld van de bodemopbouw te schetsen. De vlakken werden aangelegd direct onder de bouwvoor, aangezien de archeologische sporen vanaf dit niveau reeds zichtbaar waren. De bovenkant van de archeologische sporen was dan ook verdwenen als gevolg van het gebruik van het perceel als akkerland. Op het vlak van sleuf 4 is goed te zien hoe de recente ploegsporen tot in het archeologische niveau doorlopen. Van het oorspronkelijke loopniveau werden dan ook geen restanten meer aangetroffen.

afb. 9

De dagzomende lagen binnen het opgegraven deel van de Grauwert. De grachten en restgeul zijn gereconstrueerd aan de hand van gegevens verkregen uit het archeologische onderzoek. De dagzomende lagen liggen duidelijk parallel met de restgeul.

5. Het proefonderzoek

Bij het aanleggen van de vier proefsleuven bleek dat de bebouwing die op het kunstmatige eiland in de restgeul gestaan moet hebben inderdaad een voorhof heeft gekend aan de westzijde. Op drie plaatsen werd de gracht aangetroffen die dit voorhof aan de noord-, west- en zuidzijde omsloot, evenals een aantal sporen dat getuigt van activiteiten op dit voorhof (afb. 10).

5.1 De gracht rond het voorhof

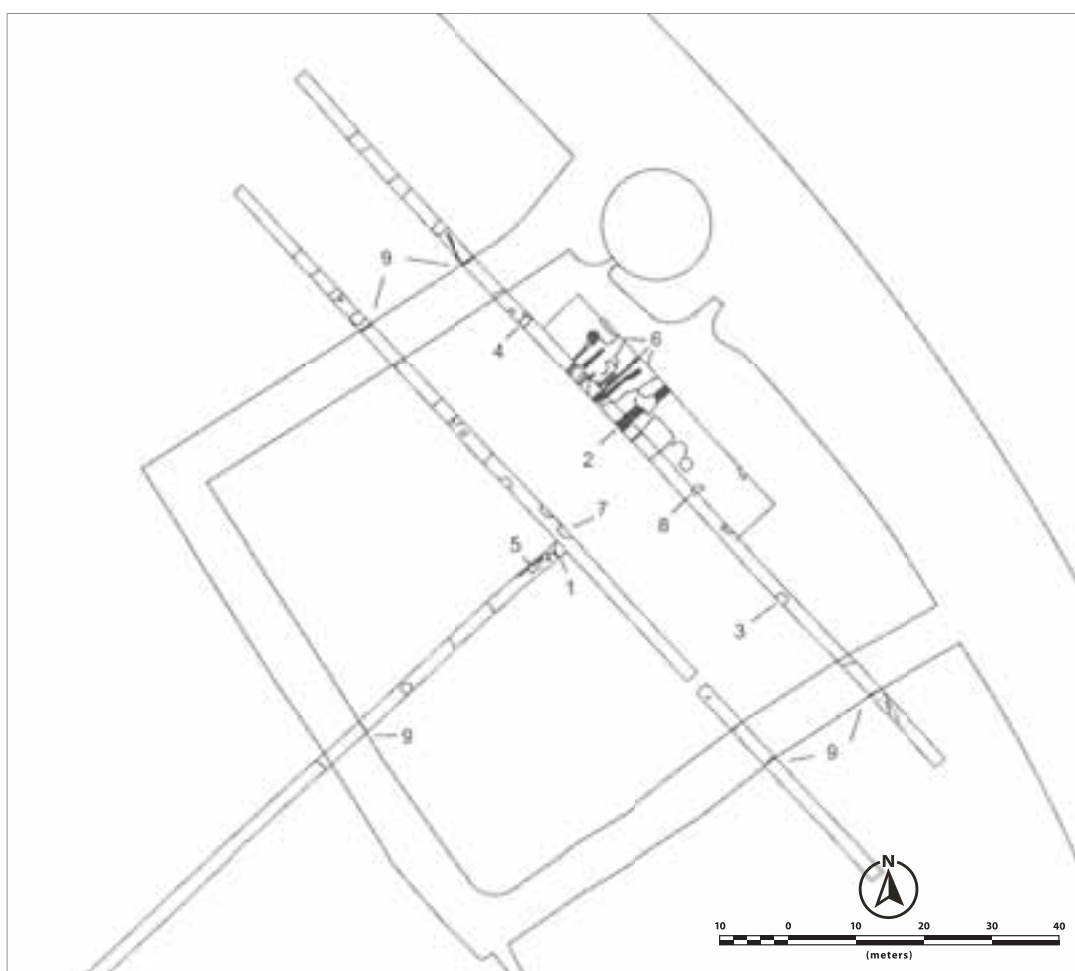
In de sleuven 1 en 2 werd zowel de noordelijke alsook de zuidelijke gracht rond het voorhof aangetroffen. Deze grachten, die op vlakniveau een breedte hadden van zo'n 6 tot 7,5m, hadden een tussenafstand van ca. 73m. Door middel van het aanleggen van sleuf 2 werd vervolgens ook de westelijke gracht rond het voorhof aangetroffen. De afstand van deze gracht tot de restgeul aan de oostzijde van het terrein zoals die op de weerstandsmetingenkaart van RAAP zichtbaar is, bedraagt 79m. Bij de profielen die in sleuf 1 over beide grachten werden gezet, bemoeilijkte het grondwater een gedetailleerde bestudering van het onderste deel van het profiel. In beide gevallen leek de gracht een diepte te hebben van ca. 1,8m onder huidig maaiveld. In het geval

van de zuidelijke gracht bestond de onderste 30cm hiervan uit een grof zandpakket, dat was afgedekt door vier afzonderlijke kleilagen. Het profiel van de noordelijke gracht vertoonde bovenin een duidelijke puinlaag die zich beperkte tot de zuidelijke helft van het profiel. Dit puin lijkt dus gedeponerd vanaf de voorhofzijde. De afstand van dit profiel tot het hart van het eiland bedraagt ca. 43m en mogelijk is het puin hiervan afkomstig, al werden er ook op het voorhofterrein zelf mogelijke uitbraaksleuven aangetroffen. Het oudste aardewerk uit de vuling van beide grachten dateert uit de 13de eeuw en bestaat uit diverse scherven proto- en bijna-steengoed. De veertiende en vijftiende eeuw zijn ook vertegenwoordigd in het materiaal uit de grachten in sleuf 1 en 3. De aanwezigheid van het dertiende-eeuwse materiaal komt overeen met de oudste bekende historische vermelding van de Grauwert uit 1230 (zie §2.2). Afgezien van twee kleine fragmenten van 18de-eeuwse pijpenstelen (die gezien hun grootte latere insluitingen zouden kunnen zijn) dateert het jongste materiaal uit het tweede kwart van de 16de eeuw. De opvallendste vondst uit de gracht bestaat uit twee (mogelijke complete) dierskeletten onder in de zuidelijke gracht in sleuf 3. Eén van deze twee betreft een rund.

afb. 10

De resultaten van het proefonderzoek met gereconstrueerde grachten en restgeul van de Oude Rijn.

1. mogelijke standgreppel uit de 12de/13de eeuw
2. greppel uit de 12de/13de eeuw
3. kuil uit de 12de/13de eeuw
4. kuil uit de 14de eeuw
5. kuil uit de 14de eeuw
6. mogelijke uitbraaksleuven
7. ronde (subrecente?) kuil
8. afvalkuil 15de eeuw
9. gracht rond het voorhof

5.2 Sporen op het voorhof

Tijdens het proefonderzoek werden er in totaal 39 sporen aangetroffen op het voorhof, waaruit 34 vondstnummers afkomstig zijn. Van deze 34 vondstnummers bevatten er vier enkel aardewerk dat in de twaalfde of dertiende eeuw gedateerd kan worden; deze vondstnummers komen uit vier verschillende sporen, waarvan er drie centraal op het voorhof zijn gelegen. Van deze vier sporen vallen er twee in sleuf 2, die niet is afgewerkt, omdat deze niet werd bedreigd. Als gevolg hiervan is de aard van deze twee twaalfde/ dertiende-eeuwse sporen niet duidelijk. Eén van deze twee sporen uit sleuf 2 is mogelijk een standgreppel en bevatte twee scherven Andenne. Het derde spoor met twaalfde/ dertiende-eeuwse aardewerk lijkt een greppel te zijn, die werd waargenomen in sleuf 3 en mogelijk in de aangrenzende sleuf 4 een vervolg kent. Deze greppel heeft een breedte van 2,2m en een diepte van 1,15m onder huidig maaiveld. Terwijl de andere twee twaalfde/ dertiende-eeuwse sporen een klein aantal scherven uit deze periode opleverden, bevatte de greppel een relatief grote hoeveelheid aardewerk. De totale hoeveelheid van 44 scherven bestaat uit 38 kogelpotfragmenten, vijf Andenne-scherven en één Paffrath-rand. Als laatste spoor met enkel twaalfde/ dertiende-eeuwse materiaal dient een ronde kuil uit sleuf 3 vermeld te worden. Dit betreft echter één zeer klein fragment Pingsdorf-aardewerk, op basis waarvan dit spoor niet direct in deze vroege periode gedateerd hoeft te worden.

Daarnaast werden er op het voorhof nog drie sporen gevonden die behalve later materiaal ook twaalfde/ dertiende-eeuwse scherven bevatten. Ook deze sporen liggen gecentreerd rond het midden van het voorhof, wat er op lijkt te duiden dat de vroegste bewoning hier gezocht moet worden. Daarnaast werd er ten noorden van de noordelijke gracht rond het voorhof een ronde kuil aangetroffen met daarin één scherp proto-steengoed. In de vulling van deze kuil bevond zich echter ook baksteengruis. Aangezien er tijdens dit archeologische onderzoek geen aanwijzingen werden gevonden voor het bestaan van dertiende-eeuwse steenbouw, lijkt deze kuil op z'n vroegst in de veertiende eeuw gedateerd te moeten worden.

Kortom, afgezien van de greppel bestaat er weinig duidelijkheid omtrent de aard van de twaalfde/ dertiende-eeuwse sporen op het voorhof van de Grauwert. Het is de vraag of de bewoning waarvan deze vroege sporen het gevolg zijn, beschouwd moet worden als een voorloper van de Grauwert, of dat deze bewoning bij toe-

afb. 11

Bij het proefonderzoek is de gracht met behulp van een graafmachine laagje voor laagje afgegraven. Rechts van de sleuf ligt een aantal kloostermoppen en bakjes met vondsten zoals aardewerk en botmateriaal

val op deze plek was gesitueerd. Uit de grachtvulling kwamen tijdens dit proefonderzoek in totaal zeven dertiende-eeuwse scherven, te weten drie proto-steengoed scherven en vier bijna steengoed scherven. Mogelijk werd de gracht al in deze eeuw aangelegd.

Er zijn weinig aanwijzingen dat de bewoningsactiviteiten in de veertiende eeuw in vergelijking met de voorafgaande periode toenamen. Slechts twee kuilen bevatten enkel aardewerkscherven die met zekerheid aan het eerste kwart van de veertiende eeuw toegeschreven kunnen worden (afbeelding 10 nr.4+5). Dit aardewerk bestaat namelijk uit in Utrecht vervaardigd kogelpotfragmenten. Daarnaast zijn er ook twee sporen die niet nader te dateren veertiende-eeuwse materiaal bevatten. Bovendien werden er in de proefsleuven diverse sporen aangetroffen die behalve vijftiende- en zestiende-eeuwse steengoed ook niet nauwkeurig te dateren grijs- en roodbakkend aardewerk bevatten. Dit aardewerk zou uit de veertiende eeuw kunnen dateren en als gevolg van opspit in de latere sporen terecht zijn gekomen. Hierover vallen echter geen harde uitspraken te doen; het is echter wel duidelijk dat de hoeveelheid veertiende eeuwse sporen beperkt is.

In de noordelijke helft van sleuf 4 werden te midden van vele grote onduidelijke verkleuringen drie puinbanen aangetroffen met een NO-ZW oriëntatie (afbeelding 10, nr.6). Gezien de hoge ligging van het vlak in deze sleuf was de

aard van deze sporen niet duidelijk. In de aangrenzende sleuf 3 kon echter een profiel worden gezet over de puinbanen. Hieruit bleek dat de noordelijkste puinbaan de middelste vullingslaag van een 2,5m brede greppel vormde terwijl de twee andere puinbanen bestaan uit smalle greppeltjes van 40 en 60cm breed. Het is niet duidelijk of deze twee laatste sporen geïnterpreteerd mogen worden als uitbraaksleuven. Uit de zuidelijkste puinbaan werd een mortelmonster genomen, die rond 1400 gedateerd moet worden. Uit de 2,5m brede greppel komt geen dateerbaar aardewerk, als gevolg waarvan er over de ouderdom niets te vermelden valt. De enige conclusie moet dan ook zijn, dat er rond 1400 een nieuwe fase in de steenbouw moet hebben plaatsgevonden, mogelijk op de plek van de twee zuidelijke puinbanen.

De hoeveelheid overige vijftiende-eeuwse sporen dat tijdens dit proefonderzoek werd aangetroffen op het voorhof is beperkt. Slechts twee sporen leverden enkel vijftiende-eeuws materiaal op. Eén van deze sporen, aangetroffen in het midden van sleuf 1, werd slechts voor de helft waargenomen en is waarschijnlijk een ronde kuil (afbeelding 10, nr.7). Van dergelijke ronde kuilen werden meerdere exemplaren aangetroffen. Deze kuilen liggen grotendeels in sleuf 1, maar ook in sleuf 2 en 3 werd een dergelijke kuil aangetroffen. De kuilen hebben een diameter die ligt tussen de 1,6 en de 2,75m en een diepte van 25cm tot 60cm onder vlakniveau. Afgezien van de kuil uit sleuf 3 die een kleine twaalfde-eeuwse scherf opleverde, is de kuil

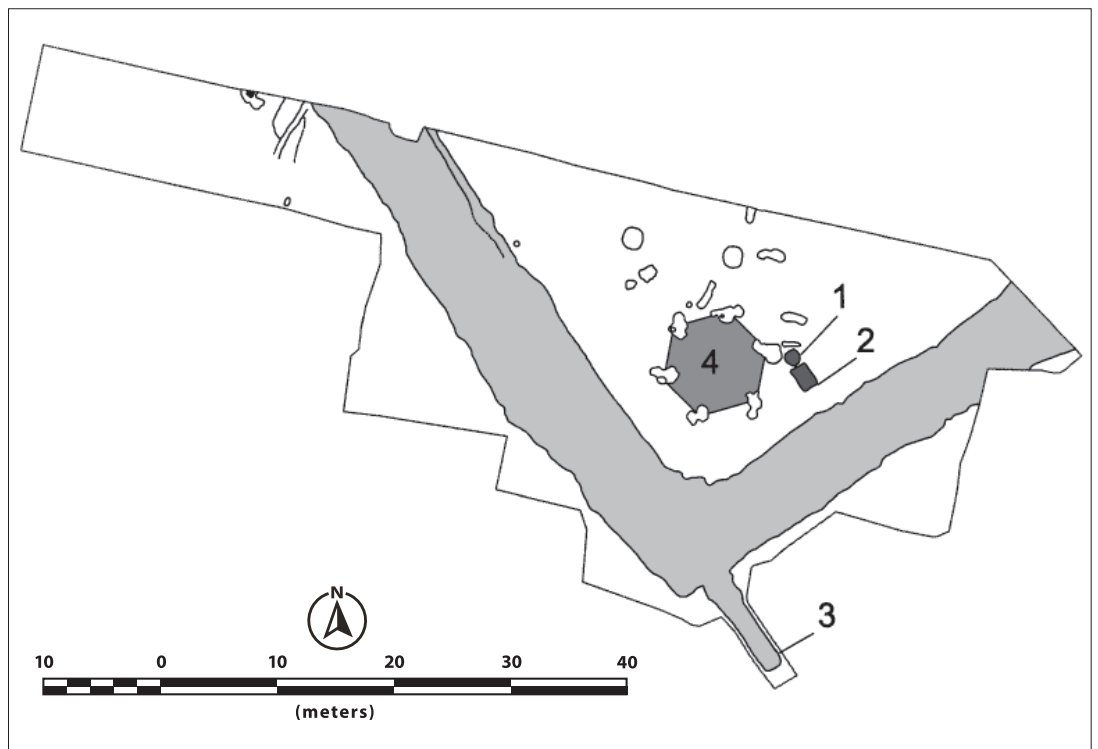
met vijftiende-eeuws materiaal uit sleuf 1 de enige aanwijzing omtrent de ouderdom van dit verschijnsel. Het is echter de vraag of de kuilen vijftiende-eeuws of van latere datum zijn. Zonder twijfel vijftiende-eeuws is een afvalkuil op de grens van sleuf 3 en 4 (afbeelding 10, nr.8). Deze langwerpige kuil met een maximale lengte van 2m en een breedte van 80cm bevatte een grote hoeveelheid aardewerk. In totaal werden er minstens 34 aardewerkindividueen onderscheiden, die een breed scala aan vormen en gebruiksvoorwerpen vertegenwoordigen (zie §7.1). Het aardewerk moet gedateerd worden tussen 1400 en 1475. Behalve het aardewerk bevatte de kuil eveneens botmateriaal en een fragment van een middeleeuwse kloostermop met sporen van secundaire verbranding, mogelijk afkomstig uit een stookvloer.

Geen van de sporen op het voorhof kan aan de zestiende eeuw worden toegeschreven; slechts een greppel ten noorden van het voorhof bevatte één scherf witbakkend aardewerk uit de eerste helft van de zestiende eeuw. De functie van deze greppel op deze plek op een moment dat de gracht rond het voorhof nog volop in gebruik was, is niet duidelijk. Het is echter wel opvallend dat de greppel nagenoeg samenvalt met een huidige perceelsgrens. Geen van de sporen op het voorhof kan worden gedateerd in de zeventiende eeuw of later. Kortom, alle aanwijzingen omtrent activiteiten na de vijftiende eeuw zijn afkomstig uit de vulling van de gracht rond het voorhof, maar worden niet ondersteund door de vondsten op het voorhof.

afb. 12

De resultaten van de opgraving van een deel van het voorhof.

1. (sub)recente kuil
2. (sub)recente kada-verkuil
3. greppel verbonden met de gracht
4. mogelijke hooiberg

6. De opgraving

Op grond van de waarnemingen tijdens het proefonderzoek kon worden verwacht dat de gracht in de zuidwest-hoek van het voorhof een hoek van ca. 90° vertoonde en er een stuk van 635 vierkante meter van het voorhof opgegraven diende te worden. Dit bleek inderdaad het geval te zijn.

6.1 De gracht rond het voorhof

De westelijke gracht rond het voorhof werd opgegraven over een afstand van 48m, de zuidelijke over een lengte van 38m (afb. 12). Net als tijdens het proefonderzoek had de gracht een breedte van 6 tot 7,5m op vlakniveau. Er werd driemaal een profiel gezet over de gracht. Deze had een diepte van 1,4 tot 1,7m onder vlakniveau, waarbij het diepste punt op de hoek van de gracht werd waargenomen. De vulling van de gracht bestond nagenoeg volledig uit klei en zavel.

De gracht kende in de hoek een richting het zuiden lopend uitsteeksel (afbeelding 12, nr.3). Deze korte greppel was 9m lang en ca. 1,5m breed en vertoonde geen versnijding met de grachtvulling. Dit laatste betekent, dat de greppel moet zijn gegraven op een moment dat de gracht nog open lag. Pas bij de bestudering van historisch kaartmateriaal na afloop van de opgraving werd de functie van deze greppel duidelijk (zie conclusies).

De vulling van de zuidelijke en westelijke gracht bevat materiaal uit de dertiende tot en met negentiende eeuw, waarbij vooral de vijftiende, zestiende en zeventiende eeuw vertegenwoordigd zijn. De aanwezigheid van het negentiende-eeuwse materiaal wijst op het lang openliggen van de gracht of in ieder geval het voortbestaan ervan als depressie in het landschap.

6.2 De sporen op het voorhof

In totaal werden er 19 sporen aangetroffen op

het voorhof tijdens deze opgraving. Dit waren alle kuilen of paalkuilen. Hiervan leverden er negen vondstmateriaal op, waarvan er zeven enkel uit botmateriaal bestonden. Eén kuil bevatte een fragment bouw materiaal, terwijl eveneens één kuil twee kleine fragmenten grijs aardewerk bevatte. Als gevolg van het ontbreken van een hoeveelheid aardewerkscherven van enige betekenis kunnen de activiteiten in deze hoek van het voorhof niet exact gedateerd worden.

Twee naast elkaar gelegen kuilen (afbeelding 12 nr.1 en nr.2) deden relatief jong aan en bevatten beide dierlijk botmateriaal van een opvallend goede kwaliteit; vooral in het geval van spoor nr.2 leek het te gaan om een kadaverkuil.

Zes kuilen in de uiterste zuidwest-hoek van het voorhof leken te behoren tot één ronde structuur. Deze zes-roedige structuur met een diameter van 9m moet waarschijnlijk worden geïnterpreteerd als een hooiberg. Deze hooiberg lag op een zo groot mogelijk afstand van de bewoning op het eiland, wat een gevolg geweest zou kunnen zijn van het brandgevaar ervan. De onderlinge afstand tussen de paalkuilen ligt tussen de 4,25 en 4,5m. Slechts één van de paalkuilen bevatte vondstmateriaal, te weten een nagenoeg complete koeienschedel, wat voor de vulling van een paalkuil een enigszins vreemde vondst is. Over de datering van de hooiberg valt vanwege het ontbreken van dateerbare scherven niets te zeggen.

De aard van de overige kuilen is divers. Er werden onder meer twee kleine (paal?)kuilen aangetroffen en twee smalle diepe kuilen. Daarnaast werden er twee ronde kuilen gevonden, die grote overeenkomsten vertoonden met de ronde kuilen die tijdens het proefonderzoek werden aangetroffen op het voorhof. De ronde kuilen in de zuidwest-hoek van het voorhof hadden beide een diameter van 1,8m en een diepte van 10 tot 20cm onder vlak. De zuidelijkste kuil bevatte twee kleine scherven grijsbakkend aardewerk.

7. De vondsten

Het proefonderzoek en de opgraving leverden gezamenlijk zeven dozen materiaal op. Hier van bestonden er drie uit dierlijk botmateriaal, hoofdzakelijk afkomstig uit de vulling van de gracht. Dit botmateriaal is vooralsnog niet door een specialist gedetermineerd en nader onderzocht en zal daarom in dit hoofdstuk niet worden besproken. Aangezien reeds in het veld een strenge selectie is gemaakt voor wat betreft de meegenomen bouwmaterialen, bleef de hoeveelheid van deze materiaalcategorie beperkt tot één doos. De hoeveelheid aardewerk beslaat zo'n 2,5 doos, waarvan circa de helft afkomstig is uit één afvalkuil. Het metaal tenslotte vulde aanvankelijk een halve doos. Nadat de - in hoofdzaak ijzeren - voorwerpen wanneer mogelijk waren gedetermineerd werd vanwege de zeer slechte conserveringstoestand van de voorwerpen verreweg het grootste deel weggegooid.

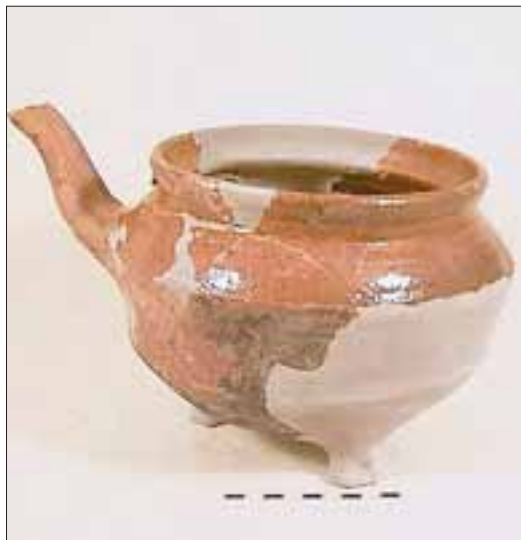
7.1 Het aardewerk

Het proefonderzoek en de opgraving leverden gezamenlijk zo'n 15 kilo aardewerkscherven op. De helft hiervan is afkomstig uit de vijftiende-eeuwse afvalkuil op de grens van sleuf 3 en 4.

Het oudste aardewerk wordt gevormd door kogelpot, Andenne, Paffrath en Pingsdorf. Het kogelpotaardewerk, dat van deze vier aardewerksoorten veruit de grootste hoeveelheid vormt, is moeilijk te dateren. Twee randfragmenten van kogelpot zijn te herkennen als Utrechtse productie en moeten in het eerste kwart van de veertiende eeuw gedateerd worden. Zij vormen daarmee de allerlaatste fase van de kogelpotten in deze contreien, voordat deze werden opgevolgd door de roodbakkende grapes. De categorie Andenne-aardewerk wordt volledig gevormd door wandfragmenten.

afb. 13

Gerestaureerde kromsteelgrape. Dit is een voorbeeld van typisch middeleeuws kookgerei. Deze kookpotten, gemaakt van roodbakkend aardewerk, werden direct met de pootjes in het vuur gezet. (vondstnummer 29/32/45)

Door het ontbreken van de dateerbare Andenne randen en oren kan weinig worden vastgesteld omtrent de datering van dit aardewerk, dat is vervaardigd vanaf de 10de eeuw en in Nederland tot in de Late Middeleeuwen voorkomt. Voor het Paffrath en het Pingsdorf-aardewerk geldt eveneens dat de potvormen in hoofdzaak worden gedateerd aan de hand van enkele van de grote hoeveelheid randtypes. Aangezien voor deze beide aardewerksoorten tijdens de opgraving van de Grauwert geen dateerbare randtypes werden aangetroffen, blijft de datering van de vroegste sporen onduidelijk.

De hoeveelheid proto-steengoed (ca. 1200-1280) die werd aangetroffen op het Grauwertterrein is klein. In totaal bevatten tien vondstnummers proto-steengoed materiaal; meestal slechts één scherf. De proto-steengoedscherven zijn niet onderzocht op herkomstgebied. De opvallendste proto-steengoedscherf is een wandfragment met radstempelversiering, een incidenteel voorkomende versiering (Bartels, 1999, 45). De hoeveelheid bijna-steengoed (ca. 1250-1310) is nog veel beperkter dan die van het proto-steengoed en bestaat uit slechts enkele scherven, alle afkomstig uit de gracht rond het voorhof. De enige herkenbare vorm betreft een kan.

De hoeveelheid steengoed (vanaf ca. 1280) is aanzienlijk groter en bestaat uit 12 vondstnummers. Veruit het grootste deel hiervan is afkomstig uit Siegburg en moet worden gedateerd in de 15de en 16de eeuw. In alle gevallen betreft het slechts kleine fragmenten en bleek het niet mogelijk een potvorm vast te stellen.

De categorie grijsbakkend (ca. 1250-1525) en roodbakkend aardewerk (ca. 1200-1900) vormt de grootste categorie aardewerk van de Grauwert. Dit aardewerk bestaat uit allerlei huishoudelijkegebruiksvormen als grapes (kookpannen), een vuurstolp, kamerpotten, borden en voorraadpotten. Vanwege de lange gebruiksduur van deze aardewerksoorten en de fragmentarische staat van de aangetroffen scherven is dit aardewerk weinig bruikbaar om tot een datering te komen.

In de vijftiende-eeuwse afvalkuil komen vier verschillende soorten aardewerk voor, namelijk roodbakkend aardewerk, grijsbakkend aardewerk, steengoed en witbakkend aardewerk. De grootste hoeveelheid wordt gevormd door het roodbakkend aardewerk, dat bestaat uit de fragmenten van minstens acht grapes (waarvan één grape met kromme steel; zie afb. 13), twee vetvangers, een kan, een kamerpot, een klein schaaltje, een kom en een voorraadpot. Hiervan

heeft er één zogenaamde klauwpootjes gekend, op basis waarvan deze gedateerd moet worden tussen 1375 en 1450 (Bartels 1999, 108). Het grijsbakkend aardewerk vormt qua kwantiteit de tweede categorie aardewerk en bestaat uit fragmenten van een vuurklok, een schaal, een kan en minstens zes kookpotten. Het steengoed aardewerk bestaat uit twee gevlamde Siegburg Jacoba-kannen (vijftiende eeuw), een halsfragment van een gevlamde Siegburg kan met applique (zgn. Trierskruis; gedateerd 1425-1475), fragmenten van drie verscheidene Siegburg kannen van rond 1400, fragmenten van een (mogelijke Langerwehe)kan en fragmenten van twee gevlamde Siegburg kannen (vijftiende eeuw). Als laatste vondst uit de afvalkuil moet tenslotte de onderkant van een witbakkende grape met geel loodglazuur aan de binnenzijde en drie kleine voeten genoemd worden. Alhoewel deze laatste een enigszins latere datum suggereert, moet de afvalkuil als geheel in de vijftiende eeuw worden geplaatst.

7.2 Metalen voorwerpen

Van de in totaal 78 uitgereikte vondstnummers bestaan er 39 geheel of gedeeltelijk uit metalen voorwerpen. Hiervan komen 13 vondstnummers uit de gracht rond het voorhof. Veruit het grootste deel van de metalen voorwerpen is vervaardigd uit ijzer en in de meeste gevallen betreft het slechts fragmenten van voorwerpen. De ijzeren voorwerpen zijn veelal in een (zeer) slechte conserveringstoestand en slechts een zeer klein deel hiervan is dan ook bewaard. In totaal leverde het onderzoek van de Grauwert 135 metalen voorwerpen of fragmenten van metalen voorwerpen op, waarvan het grootste deel bestaat uit nagels of onbepaalde voorwerpen.

Er werden in totaal twee munten gevonden, beide afkomstig uit de grachtvulling in de zuidwest-hoek van het voorhof. De oudste munt betreft een zilveren Dubbele Groot van Reinoud IV, Hertog van Gelre van 1402 tot 1423. Deze zilveren munt met een diameter van 3cm is geslagen in Arnhem rond 1410 en heeft aan de voorzijde een afbeelding van gehelmde wapenschilden (van Gelre en Gulik). Op de keerzijde staat een kruis en hartschild met dubbelkop-pige adelaar (van Arnhem). De munt is sterk gebogen. De tweede munt betreft een slecht geconserveerde duit uit Utrecht, die na 1730 gedateerd moet worden.

Er werden diverse fragmenten van hoefijzers aangetroffen, die moeten worden toegeschreven aan in totaal 10 individuen. Daarnaast werden er nog enkele losse hoefijzernagels gevonden.

Het oudste hoefijzer is afkomstig uit de grachtvulling van de zuidelijke gracht in sleuf 3. Het betreft een zogenaamd golfrandtype met 2 x 3 nagelgaten. Dit type moet gedateerd worden in de twaalfde eeuw. Daarnaast is ook het late type van de golfrandijzers vertegenwoordigd. Deze kende 2 x 4 nagelgaten en moet worden gedateerd in de veertiende eeuw. Ook de opvolger van de golfrandijzers, het zogenaamde boogijzer werd aangetroffen, namelijk in de uiterste zuidwest-hoek van de gracht. Dit hoefijzer moet worden gedateerd rond 1400. Daarnaast werd er tevens een hoefijzer gevonden, die uit de vijftiende eeuw lijkt te stammen. Het jongste hoefijzerfragment werd gevonden in de westelijke gracht rond het voorhof en is waarschijnlijk negentiende-eeuws.

Het ontbreken van zestiende-, zeventiende- en achttiende-eeuwse exemplaren is mogelijk een gevolg van de niet nauwkeurig te dateren overige hoefijzerfragmenten.

Er werden vier lemmeten van messen gevonden, alle vervaardigd van ijzer. In twee gevallen was de angel aanwezig en bleek het te gaan om een verkorte angel. Eén van deze twee messen kende bovendien een mesheftbeschermer. Slechts één van deze vier messen was afkomstig uit de vulling van de gracht. Uit deze laatste context komt wel een overdadig versierd, bronzen mesheft met florale motieven, dat waarschijnlijk in de zeventiende of achttiende eeuw gedateerd moet worden.

Er werden vier fragmenten van knijpscharen gevonden, waarvan er twee uit de grachtvulling afkomstig zijn. Vanwege hun fragmentarische staat zijn de scharen moeilijk te dateren; slechts één schaar kan vanwege zijn u-vormige handvatprofiel worden herkend als een relatief laat exemplaar.

Van de overige categorieën metalen voorwerpen werden slechts één of twee exemplaren aangetroffen. Hieronder volgt een opsomming van enkele vermeldenswaardige metaalvondsten: twee ijzeren sleutels, een deurgeheng voor stenen muur, drie fragmenten van mogelijk tripbeslag, mogelijk fragment van een riemtong, deurbeslag, een pijlpunt van waarschijnlijk een kruisboog, een veertiende/vijftiende-eeuwse D-vormige gesp, een spinlood, een messing knoop met pseudo-garen motief en secundair aangezet draadoog (eerste kwart zeventiende eeuw), een loden musketkogel met sporen van afvuren, een enigszins trapezium-vormige gesp uit de vijftiende eeuw (paardentuig?), een messing riembeslag (mogelijk laat de eeuw), ijzeren emmer(?)

met ronde omgeslagen rand (zgn. 'kraalrand') en dwarse felsnaad en een tot bakje gevouwen tin- nen pelgrimsinsigne (niet te determineren).

Kortom, het metaalcomplex weerspiegelt de gebruikelijke voorwerpen die men bij een opgraving van een laat-middeleeuwse woonplek mag verwachten. Er spreekt geen meer dan gemiddelde rijkdom uit en er valt geen functie van het Grauwertcomplex uit te herleiden.

7.3 De bouwmaterialen en natuursteen-fragmenten

Van de 78 vondstnummers bevatten er 14 fragmenten van bouwmaterialen. Op diverse plekken op het Grauwertterrein werden bouwmaterialen aangetroffen; het grootste deel is echter afkomstig uit de vulling van de gracht rond het voorhof. Zoals vermeld werd er in het profiel over de noordelijke gracht rond het voorhof in sleuf 1 een duidelijke laag met kloostermoppuin waargenomen. Daarnaast werd er ook in de zuidwest-hoek van de gracht - en ver weg van het eiland in de noordoost-hoek van het terrein - op vlakniveau een duidelijke concentratie bouwpuin aangetroffen. De bouwmaterialen bestaan uit bakstenen, dakpannen en plavuizen. Van de bakstenen werden wanneer mogelijk in het veld de maten genoteerd. Uiteindelijk werden er vier complete bakstenen bewaard voor nadere bestudering.

De bakstenen dateren uit verschillende perioden. De oudste kloostermop (30,5 x 13,5 x 6,5cm) werd gevonden in de zuidwest-hoek van de gracht en dateert uit de vroege veertiende eeuw. Ook uit de noordelijke gracht in sleuf 1 komt een kloostermop uit deze periode. Uit de westelijke gracht rond het voorhof komen kloostermoppen die op basis van hun afmetingen rond 1400 geplaatst moeten worden. Kloostermoppen uit deze periode werden eveneens gevonden in de noordelijke gracht in sleuf 1. De kloostermoppen uit deze vroege periode worden gekenmerkt door hun zeer slechte kwaliteit. De waarschijnlijk ter plekke vervaardigde kloostermoppen waren of te hard of juist te zacht gebakken en waren bovendien slecht gekneet en gevormd. Daarnaast vertonen veel kloostermoppen invloeden van een langdurig verblijf onder water. Het grootste deel van deze kloostermoppen is dan ook afkomstig uit de vulling van de gracht.

Een uit een kuil afkomstige kloostermop vertoonde echter eveneens dergelijke invloeden en mogelijk maakte deze kloostermop dan ook ooit onderdeel uit van een onder grondwaterspiegel gelegen fundering. De exacte datering van deze middeleeuwse kloostermop was vanwege de fragmentarische staat ervan niet te bepalen. De

op de kloostermoppen aanwezige mortelresten zijn grijs van kleur en worden gekenmerkt door niet goed gemengde verbrande kalkresten en schelpfragmenten.

Het grootste deel van de aangetroffen kloostermoppen dateert van rond 1400. Deze datering zien we terugkomen in de plavuizen. Er werden vier fragmenten van plavuizen aangetroffen, alle afkomstig uit de vulling van de gracht. Hiervan waren er twee te dateren en wel rond 1400. Het eerste exemplaar betreft een ongeglazuurde plavuiz van (waarschijnlijk) 22 x 22cm, terwijl de tweede een geel glazuur kende en van onbekende afmeting was.

De zestiende en zeventiende eeuw zijn niet terug te vinden in het aangetroffen bouw materiaal. In de achttiende eeuw daarentegen lijkt er een nieuwe bouw fase of een reparatie van de bestaande bebouwing te zijn uitgevoerd. Op twee plekken in de zuidelijke en westelijke gracht rond het voorhof werden in totaal vier golfpannen aangetroffen, die in deze eeuw gedateerd moeten worden. Er werden echter geen 18de-eeuwse bakstenen gevonden, wat lijkt te betekenen dat er in deze periode mogelijk alleen een reparatie van bestaande bebouwing werd uitgevoerd.

De hoeveelheid aangetroffen natuursteen is zeer beperkt en is afgezien van één klein fragment volledig afkomstig uit de vulling van de gracht. Er werden 7 fragmenten basaltlava gevonden, waarvan er één duidelijk te herkennen is als een maalsteen. Daarnaast werd er een fragment basalt gevonden, die mogelijk ook als maalsteen heeft gediend. Uit de westelijke gracht komt bovendien een klein fragment tufsteen, dat mogelijk een Romeinse herkomst heeft. In alle opgegraven middeleeuwse nederzettingen in de Leidsche Rijn is tufsteen aangetroffen, dat vermoedelijk van het castellumterrein afkomstig is.

7.4 Overig

Van de overige materiaalcategorieën werd maar een kleine hoeveelheid aangetroffen. Bij het zetten van het profiel over de zuidwest-hoek van de gracht werden in de onderste laag van de vulling drie houten voorwerpen gevonden. Het betreft een mogelijk mesheft van essenhout (lengte 9cm) en twee ondefinieerbare objecten.

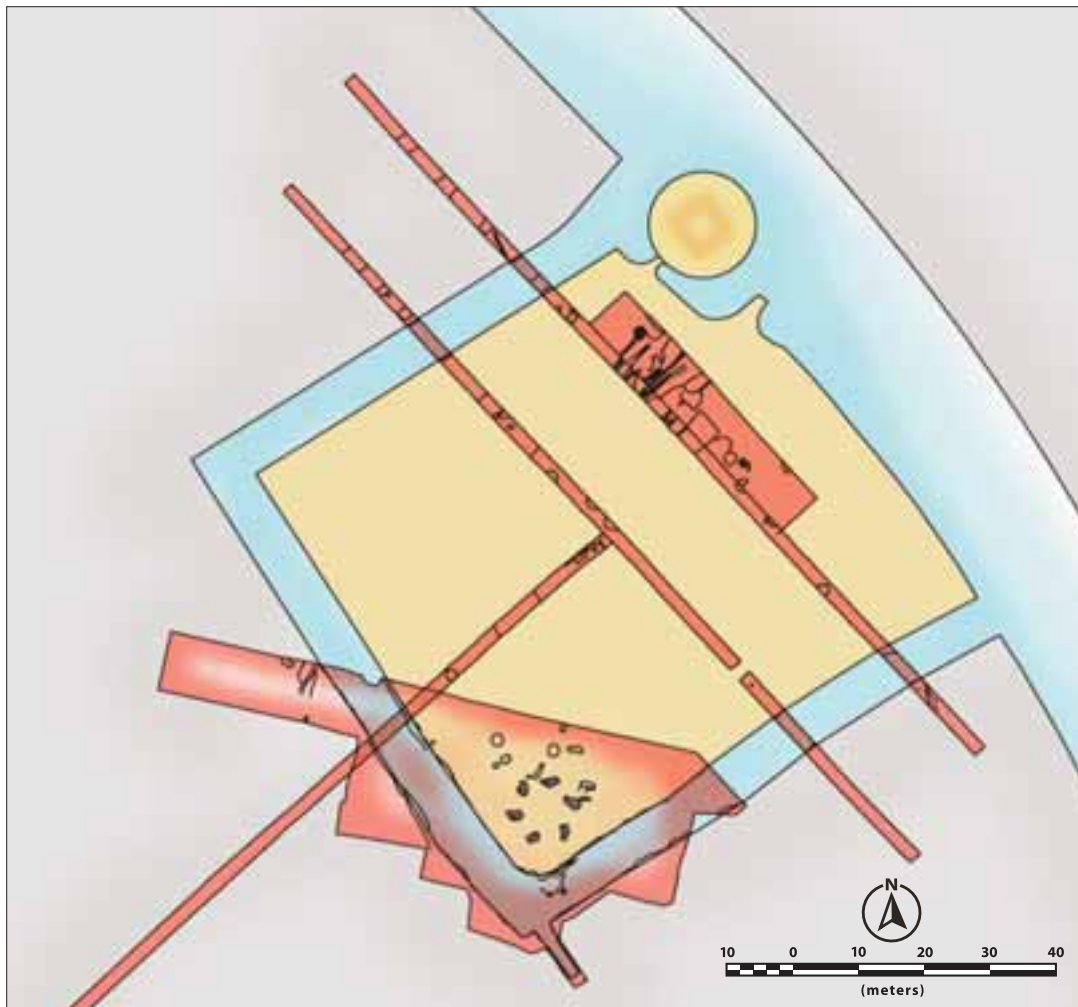
Voor wat betreft de categorie glas blijft de hoeveelheid beperkt tot twee voorwerpen. De eerste is een flessenhals van groen glas. Deze is afkomstig uit de vulling van de zuidelijke gracht en moet gedateerd worden in de negentiende eeuw. Het tweede fragment glas, eveneens afkomstig uit de zuidelijke gracht, betreft een klein fragment blauw vensterglas, mogelijk uit de negentiende eeuw.

Conclusies

Het archeologisch onderzoek van de Grauwert heeft, alhoewel zeer beperkt van omvang, vele nieuwe gegevens over het voorhof van dit versterkte complex opgeleverd. De aanwezigheid van sporen met twaalfde-eeuws aardewerk werpt de vraag op of de Grauwert mogelijk nog ouder is dan de eerste vermelding in 1230. Afgezien van een greppel is het niet mogelijk deze vroege sporen juist te interpreteren. De 13de eeuw is vertegenwoordigd in de proto-steengoed scherven die in de vulling van de gracht rond het voorhof werden gevonden. Er werden op het voorhof geen sporen aangetroffen die met zekerheid in deze dertiende eeuw gedateerd kunnen worden. Daarnaast waren er ook in de bouwmaterialafragmenten geen aanwijzingen te vinden voor het bestaan van dertiende-eeuwse steenbouw. De oudste kloostermoppen dateren namelijk uit het begin van de veertiende eeuw en mogelijk werd in deze periode de eerste fase van de steenbouw gerealiseerd. Uit de kloostermoppen en mortelmonsters blijkt een tweede fase in steenbouw die rond 1400 geplaatst moet worden. Uitbraaksleuf-achtige puinbanen uit deze periode in de noordoost-hoek van het voorhof doen

vermoeden dat zelfs op dit voorhof een in steen opgetrokken gebouw heeft gestaan. De hoeveelheid veertiende- en vijftiende-eeuwse sporen in de smalle proefsleuven op het voorhof is zeer beperkt. Een afvalkuil met vele typisch huishoudelijke aardewerkvormen die gedateerd moet worden tussen 1425 en 1475 bewijst echter dat er wel degelijk werd gewoond op de Grauwert in deze jaren. Dit wordt tevens ondersteund door de vondsten uit de vulling van de gracht, waaronder bijvoorbeeld een zilveren munt van ca. 1410.

In de bouwmaterialen werden geen aanwijzingen gevonden voor een nieuwe fase in de steenbouw in de vijftiende, zestiende en zeventiende eeuw. Een aantal achttiende-eeuwse dakpannen duidt echter wel op nieuwbouw of reparatiewerkzaamheden in deze eeuw. Er werden diverse ronden kuilen aangetroffen, die een concentratie vertonen in de westelijke helft van het voorhof. Op de kaart van Specht uit 1696 wordt op dit voorhof een boomgaard afgebeeld, waarvan de meeste bomen eveneens in de westelijke helft van het voorhof worden geplaatst. Mogelijk zijn de vele ronde kuilen het gevolg van het gebruik van het voorhof als boomgaard.

afb. 14

De reconstructie van het Grauwert terrein met de restgeul van de Rijn, het kasteel-eiland en de gracht. In de zuidwesthoek is de plattegrond van de hooiberg aangegeven. De verschillende opgravingssleuven zijn rood gekleurd.

De vondst van een hooiberg in de uiterste zuid-west-hoek van het voorhof vormt de enige aanwijzing ter ondersteuning van de interpretatie van de Grauwert als boerderij-complex. In de onderzochte sleuven werden geen aanwijzingen gevonden voor het bestaan van een boerderijgebouw of een bijbehorend bijgebouw. Ook werden er geen voorwerpen gevonden die wijzen op een agrarische context.

In de grachtvulling werden negentiende-eeuwse voorwerpen gevonden, die de allerlaatste fase van bewoning op de Grauwert moeten vertegenwoordigen. Op de kadastrale kaart van 1832 is de percelering van de Grauwert nog wel tot in detail te herkennen, maar is er echter geen spoor van bebouwing meer waar te nemen. Waarschijnlijk viel het complex ten prooi aan de slopershamer die aan het einde van de achttiende eeuw en in de Napoleontische periode voor zo veel gebouwen het einde betekende. Wanneer we de kadastrale situatie van 1832 afzetten tegen de opgra-

vingsgegevens, vallen de overeenkomsten direct op (afb. 14). Het voorhof, het eiland en de zuidelijke en noordelijke gracht rond het voorhof zijn verworpen tot afzonderlijke percelen. Deze laatste is 6m breed, wat exact overeenkomt met de breedte van de noordelijke gracht. Het perceel op de plek van de zuidelijke gracht is 16 tot 19m breed en is daarmee duidelijk breder dan de zuidelijke gracht was. Het perceel beslaat dan ook slechts de zuidelijke rand van deze gracht, maar ligt grotendeels ten zuiden ervan. Aan de westzijde wordt het perceel begrensd door de 9m lange greppel die ons tijdens de opgraving zo had bevreemd. Tot in de jaren '50 van de 20ste eeuw zou deze opvallende percelering van de Grauwert gehandhaafd blijven. In het toekomstige park zullen op basis van de archeologische bevindingen de restgeul, het eiland en de omgrachting van het voorhof worden gevisualiseerd en krijgt de Grauwert na meer dan 40 jaar afwezigheid opnieuw zijn plek in het landschap terug.

Vondsten en documentatie

De vondsten van de opgraving zijn in bezit van de sectie Cultuurhistorie van de gemeente Utrecht en zijn - wanneer bewaard - opgeslagen in het depot, dat is gevestigd in Fort Rhijnauwen te Bunnik (Rhijnauwenselaan 3). De houten voorwerpen zijn getekend, op houtsoort onderzocht en vervolgens weggegooid. Ook van de metalen voorwerpen is slechts een zeer klein deel geconserveerd; de niet-geconserveerde metalen voorwerpen zijn eveneens weggegooid. De documentatie is gearchiveerd in het Pandhuis, het onderkomen van Cultuurhistorie aan de Zwaansteeg 11 te Utrecht. Daar zijn ook de zilveren munt en de kromsteelgrape van de opgraving te vinden.

Literatuur

Bartels, M., *Steden in scherven. Vondsten uit beerputten in Deventer, Dordrecht, Nijmegen en Tiel (1250-1900)*, Amersfoort 1999

Berendsen, H.J.A., *De genese van het landschap in het zuiden van de provincie Utrecht*, Utrechtse geografische studies 25, Utrecht 1982

Dekker, C. e.a. (red.), *Geschiedenis van de provincie Utrecht tot 1528*, Utrecht 1997

Exaltus, R.P., *Weerstands- en booronderzoek naar Huis Grauwert, Gemeente Utrecht*, RAAP-notitie 71, Amsterdam 1994

Groot, H.L. de (red.), *Cultuurhistorische effect-rapportage 'Leidsche Rijn'*, Utrecht 1995

Haarhuis, H.F.A. en E.P. Graafstal, *Vleuten-Harmelen. Een archeologische kartering, inventarisatie en waardering*, R.A.A.P.-rapport 80, Amsterdam 1993

Immink, P.W.A., 'De stadsvrijheid van Utrecht', in: *Opstellen aangeboden aan Prof. Dr. D.G. Rengers Hora Siccama*, Utrecht 1942

Maris, A.J., *Repertorium op de Stichtse leenprotocollen uit het landsheerlijke tijdvak*, Deel I: De Nederstichtse leenacten (1394-1581), Den Haag 1956

Olde Meierink, B., e.a. (ed.), *Kastelen en ridderhofsteden in Utrecht*, Utrecht 1995

Storm van Leeuwen, J.A., *Van Oude Rijn tot Leidsche Rijn. De afwatering van de gronden in en rondom Vleuten-De Meern in de loop der tijden*, Vleuten-De Meern 1985

Wittewaall, O., *Vleuten-De Meern. Geschiedenis en historische bebouwing*, in de reeks Monumenten-inventarisatie Provincie Utrecht, Zeist 1994

Colofon

Dit rapport is uitgegeven door:

Stedenbouw en Monumenten gemeente Utrecht
© 2004

Redactie:

H.L. Wynia

Eindredactie:

R. de Kam

Vormgeving:

CAD-unit, DSO Stedenbouw en Monumenten

Basisrapportage archeologie 1

'De Grauwert

Archeologische proefonderzoeken

Gemeente Utrecht
DSO Stedenbouw & Monumenten

Cultuurhistorie
Zwaansteeg 11
3511 VG Utrecht

Postbus 8015
3503 RA Utrecht
Telefoon 030 286 3990

Basisrapportage archeologie nr. 1 'De Grauwert'